

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (479 – 431 Π.Χ.)

1. Η ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΔΗΛΟΥ – Η ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

- **Η οργάνωση της συμμαχίας**
- 478π.Χ.: με πρωτοβουλία του Αριστείδη συνάπτεται συμμαχία των πόλεων του Αρχιπελάγους και των ιωνικών παραλίων με την Αθήνα με έδρα τη Δήλο.
- Το συνέδριο των συμμάχων συνέρχεται μια φορά το χρόνο στη Δήλο και όλα τα μέλη της Συμμαχίας διαθέτουν από μία ψήφο
- Η Αθήνα με την ισχυρότερη ναυτική δύναμη επηρεάζει τις άλλες πόλεις και ουσιαστικά κυριαρχεί στη Συμμαχία
- Οι πόλεις που δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν άνδρες ή πλοία και άνδρες πλήρωναν φόρο
- 10 Αθηναίοι με τον τίτλο του «Ελληνοταμία» συγκέντρωναν τα χρήματα, τα κατέθεταν στο ταμείο της Συμμαχίας στη Δήλο και τα διέθεταν ανάλογα με τις ανάγκες
- Η Συμμαχία αναγνώριζε στους Αθηναίους την ηγεμονία αλλά η αυτονομία των πόλεων ήταν εγγυημένη
- **Ο Κίμων ενδυναμώνει τη Συμμαχία**
- βασικοί άξονες του πολιτικού προγράμματος του Κίμωνα:
 - α. διεύρυνση της Συμμαχίας της Δήλου
 - β. συνέχιση του πολέμου κατά των Περσών
 - γ. φιλικές σχέσεις με τη Σπάρτη
- μετά τη νίκη του Κίμωνα στον Ευρυμέδοντα ποταμό η Συμμαχία της Δήλου κυριαρχεί απόλυτα στο Αιγαίο με 400 μέλη
- **αλλά** αλαζονική συμπεριφορά Αθηναίων - > εξεγέρσεις σε διάφορες πόλεις -> βίαιη καταστολή τους
- **Η Συμμαχία όργανο της αθηναϊκής επέκτασης**
- η Συμμαχία της Δήλου έχει μεταβληθεί σε όργανο επιβολής της **πανελληνίας αθηναϊκής ηγεμονίας**
- 454 π.Χ. ο Περικλής μεταφέρει το συμμαχικό ταμείο από τη Δήλο στην Ακρόπολη της Αθήνας
- ΔΕ συνέρχεται πλέον το συνέδριο αλλά οι αποφάσεις λαμβάνονται μόνο από την Αθήνα και ο φόρος καθορίζεται από την Αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου
- 449π.Χ. υπογραφή ειρήνης του Καλλία ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Πέρσες, η οποία υποχρεώνει Πέρσες να αναγνωρίσουν αυτονομία ελληνικής πόλεων **άρα δεν** υφίσταται πλέον περσική απειλή και επομένως λόγος ύπαρξης της Συμμαχίας.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Τι ήταν ο μηδισμός και γιατί ως κατηγορία ήταν προσβλητική για τους Έλληνες;

Ο **Παυσανίας** ο στρατηγός ήταν ο αρχηγός του συνασπισμένου ελληνικού στρατού στη [μάχη των Πλαταιών](#), την οποία και κέρδισε. Ήταν ανιψιός του [Λεωνίδα του Α΄](#) και γιος του [Κλεόμβροτου](#). Γιος του ήταν ο μετέπειτα βασιλιάς της Σπάρτης, [Πλειστοάναξ](#).

Όταν πέθανε ο βασιλιάς Λεωνίδα στη [μάχη των Θερμοπυλών](#), άφησε τον ανήλικο γιο του [Πλεισταρχο](#) στην εξουσία. Έτσι χρέη αντιβασιλέα και επιτρόπου του θρόνου μέχρι να ενηλικιωθεί ο μικρός Πλεισταρχος, ανέλαβε ο ξάδελφός του Παυσανίας.

Μετά τη [ναυμαχία της Σαλαμίνας](#), η συμμαχία των [Πελοποννησίων](#), όρισε τον Παυσανία ως αρχηγό της. Ο ίδιος οδήγησε τον στρατό πέρα από τον [ισθμό της Κορίνθου](#), στις [Πλαταιές](#) το [479 π.Χ.](#), για να δώσει την τελική μάχη με τους [Πέρσες](#). Μαζί του ενώθηκαν και οι δυνάμεις των Ελλήνων από την [Στερεά Ελλάδα](#), εξαιρουμένων των [Θηβαίων](#) οι οποίοι είχαν μηδίσει (συμπαραταχθεί με τους Πέρσες). Στις Πλαταιές απέδειξε πόσο μεγάλη ήταν η υπομονή του και πόσο συνετή η στρατηγική του. Νίκησε τους Πέρσες και τους ανάγκασε να τραπούν σε φυγή.

Μετά τη νίκη του στις Πλαταιές, οι Έφοροι της [Σπάρτης](#) του ανέθεσαν να ξεκινήσει με 5 [τριήρεις](#) από την [Ερμιόνη](#) και να οδηγήσει σε επανάσταση, εναντίον των Περσών, τις ελληνικές πόλεις στη [Κύπρο](#) και ύστερα στον [Ελλάσποντο](#). Στον Ελλάδασποντο κατέλαβε την πόλη [Βυζάντιο](#) και ελευθέρωσε ευγενείς Πέρσες, τους οποίους απέδωσε πίσω στον [Ξέρξη](#), τον αυτοκράτορα της Περσίας. Στη συνέχεια ο Σπαρτιάτης στρατηγός άρχισε να αλληλογραφεί με τον Πέρση μονάρχη και να του υπόσχεται πως θα τον βοηθήσει να υποτάξει τους Έλληνες. Ο Παυσανίας άρχισε να υιοθετεί τον ανατολίτικο τρόπο ζωής και αυτό κίνησε τις υποψίες των Εφόρων, τις οποίες επιβεβαίωσαν οι μαρτυρίες [ειλώτων](#) ότι ο στρατηγός αλληλογραφεί με τον Ξέρξη.

Οι Έφοροι ανακάλεσαν τον Παυσανία από το Βυζάντιο, πίσω στη Σπάρτη. Εκεί δικάστηκε αλλά αθωώθηκε καθώς δεν υπήρχαν ισχυρές αποδείξεις εναντίον του. Οι συμπατριώτες του όμως δεν μπορούσαν να πεισθούν για την αθωότητά του και αποφάσισαν να τον εκτελέσουν. Ο στρατηγός βρήκε καταφύγιο στον [ναό της Αθηνάς](#) ως [ικέτης](#). Σύμφωνα με τα ήθη των [αρχαίων Ελλήνων](#), απαγορευόταν ο φόνος ικέτη. Έτσι οι Έφοροι έδωσαν διαταγή να χτιστεί η είσοδος και τα παράθυρα του ναού, μέχρι να λιμοκτονήσει ο Παυσανίας. Ως επακόλουθο ο ένδοξος στρατηγός πέθανε από αστία το [470 π.Χ.](#) Για τη γέννησή του οι πιο πιθανές ημερομηνίες σύμφωνα με τους μελετητές είναι το [515 π.Χ.](#) ή το [510 π.Χ.](#)

Πολλοί ερευνητές μέχρι σήμερα προσπαθούν να καταλάβουν τους λόγους μεταστροφής του Παυσανία, εάν όντως πρόδωσε τη Σπάρτη και μήδισε. Αρκετοί πιστεύουν ότι όλες οι κατηγορίες ενισχύθηκαν από τους πολιτικούς του αντιπάλους που δεν τους άρεσε η άνοδος του στην εξουσία και η δύναμη που απέκτησε.

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ

Στην Αθήνα σύντομα επικράτησε η φιλοσπαρτιατική [αριστοκρατική](#) μερίδα και ο Θεμιστοκλής παραμερίστηκε. Παρά τη σύνεσή του ο Θεμιστοκλής έχασε την εμπιστοσύνη των Αθηναίων, που τον κατηγορήσαν ότι έκανε σφάλματα και παρεκτροπές. Το [471 π.Χ.](#) ο Θεμιστοκλής εξοστρακίστηκε επειδή κάπνιοι τον φθονούσαν και άλλοι επειδή φοβόντουσαν ότι με την υπεροχή του θα κινδύνευε η δημοκρατία εξαιτίας του.

Ενόσω ο Θεμιστοκλής ζούσε εξόριστος στο [Άργος](#), οι Σπαρτιάτες, είτε από φθόνο γιατί είχε δοξαστεί στη Σαλαμίνα, είτε από εκδίκηση γιατί τους ξεγέλασε και έχτισε παρά τη θέλησή τους τείχη στην Αθήνα, είτε για να μετριάσουν τη ντροπή που έφερε στη Σπάρτη η προδοσία του στρατηγού τους [Παυσανία](#), για τον οποίο έλεγαν ότι είχε συμμαχήσει με τους Πέρσες, είτε από ειλικρίνεια για το καλό των Ελλήνων, κατηγορήσαν τον Θεμιστοκλή ότι ήταν συνεννοημένος με τον Παυσανία^{[41][42]}. Ο Θεμιστοκλής όμως, είτε γιατί η κατηγορία ήταν αληθινή, είτε γιατί πίστευε ότι η δίκη ήταν στημένη, έφυγε κρυφά από το Άργος. Πήγε στην [Κέρκυρα](#), από εκεί κατέφυγε στον [Αδμητο](#), τον βασιλιά των [Μολοσσών](#)^{[43][44]}, και από κει πέρασε τη [Μακεδονία](#) ώσπου κατέληξε στην Αυλή του βασιλιά της Περσίας Αρταξέρξη, ο οποίος ανέβηκε στο θρόνο το [465 π.Χ.](#), μετά τη δολοφονία του Ξέρξη^{[45][46]}.

Τα τελευταία χρόνια και ο θάνατος

Λέγεται ότι ο Θουκυδίδης είχε πει αγανακτισμένος ότι οι Αθηναίοι συνηθίζουν να βαριούνται να τους ευεργετεί για πολύ καιρό ο ίδιος άνθρωπος. Πάντως, ο Αρταξέρξης χάρηκε πολύ όταν βρέθηκε στα Έλλα της του ο μεγάλος ήρωας της Σαλαμίνας και τον δέχθηκε με περισιτία ευγένεια λέγοντας: "*Μακάρι οι Έλληνες να διώχνουν πάντα έτσι τους καλύτερους ανθρώπους τους*".

Ο βασιλιάς έκανε μεγάλες τιμές στον Θεμιστοκλή και του παραχώρησε τα εισοδήματα τριών πόλεων της [Μικράς Ασίας](#), της [Λαμψάκου](#), της [Μυούντας](#) και της Μαγνησίας, όπου ο Θεμιστοκλής τελικά εγκαταστάθηκε^{[47][48][49]}.

Η παράδοση αναφέρει ότι όταν επαναστάτησε η [Αίγυπτος](#), ο Αρταξέρξης ζήτησε από τον Θεμιστοκλή τη συνδρομή του στην καταστολή της επανάστασης, αλλά ο Θεμιστοκλής αρνήθηκε να στραφεί ενάντια στα ελληνικά συμφέροντα και από την άλλη δεν ήθελε να δείξει αχαριστία στο βασιλιά της Περσίας. Έτσι προτίμησε να πει αίμα ταύρου ή κάποιο άλλο [δηλητήριο](#) και να θέσει τέρμα στη ζωή του^{[50][51]} (σύμφωνα όμως με τον Θουκυδίδη, ο Θεμιστοκλής πέθανε ύστερα από ασθένεια). Όταν ο Αρταξέρξης έμαθε το θάνατό του, θαύμασε τη φιλοπατρία του. Προς τιμήν του Θεμιστοκλή, στήθηκε λαμπρό μνήμα έξω από τα τείχη της Μαγνησίας και ανδριάντας του στην αγορά. Η σορός του μεταφέρθηκε κρυφά στον Πειραιά, όπου οι Αθηναίοι έκαναν έναν τάφο από ευγνωμοσύνη για τις μεγάλες υπηρεσίες που είχε προσφέρει στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα.

Ο Θεμιστοκλής αναμφίβολα υπήρξε ένας διορατικός πολιτικός και ένας μεγαλοφυής ηγέτης που ενδυνάμωσε το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας, κατέστησε την Αθήνα πρώτη ναυτική δύναμη στη Μεσόγειο και απάλλαξε την Ελλάδα από την περσική απειλή, παρότι συναντούσε συνεχώς αντιδράσεις στην εφαρμογή των σχεδίων του. Κατά τον Πλούταρχο, ο Θεμιστοκλής υπήρξε ο κύριος συντελεστής της σωτηρίας της Ελλάδας. Ο προσωπικός του θρίαμβος, η ναυμαχία της Σαλαμίνας, αποτελεί καμπή στους περσικούς πολέμους και μία από τις σπουδαιότερες ναυτικές συγκρούσεις στην ιστορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (479 – 431 Π.Χ.)

1. ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΕΙΤΑΙ – Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

- ✓ Μετά τη λήξη των Περσικών Πολέμων στην πολιτική ζωή της Αθήνας κυριαρχούν δύο κόμματα: **το αριστοκρατικό** με επικεφαλής τον Κίμωνα – **το δημοκρατικό** με εξέχουσα μορφή τον Περικλή.
- ✓ Το πολίτευμα γίνεται ολοένα και πιο δημοκρατικό και οι πολιτικοί υπηρετούν τη θέληση του συνόλου:
 - Ο Κίμων εξοστρακίστηκε το 461 π.Χ. λόγω της συμμετοχής του στην επανάσταση των Μεσσηνίων ειλωτών στη Σπάρτη και, όταν επέστρεψε, ανέλαβε την αρχηγία του στόλου στην πολιορκία της Σαλαμίνας της Κύπρου όπου και πέθανε
 - ο Περικλής δεν είναι παρά **ο πρώτος ανάμεσα στους πολίτες**.
- ✓ **ΠΕΡΙΚΛΗΣ**
 - το 462 π.Χ. εμφανίζεται για πρώτη φορά στην πολιτική ζωή της Αθήνας στο πλευρό του Εφιάλτη
 - Περικλής και Εφιάλτης, αφού πάρουν την εξουσία μετά τον εξοστρακισμό του Κίμωνα, αγωνίζονται για τη **δημοκρατικότερη εξέλιξη του πολιτεύματος**:
 - ❖ αφαίρεση κάθε πολιτικής εξουσίας από τον Άρειο Πάγο καθώς και του αποκλειστικού προνομίου απονομής δικαιοσύνης
 - μετά τη δολοφονία του Εφιάλτη ο Περικλής ως αρχηγός του δημοκρατικού κόμματος θα προβεί στην εφαρμογή του προσωπικού πολιτικού του προγράμματος:
 - δημοκρατία = ισονομία και άνετη ζωή για όλους
 - καθιέρωση μισθοφορίας: οικονομική ενίσχυση για απορότερους
 - όλοι ακόμη και οι φτωχότεροι είχαν τη δυνατότητα να καταλαμβάνουν πολιτειακά αξιώματα
 - καθιέρωση θεωρικών: το αντίτιμο του εισιτηρίου για να παρακολουθούν ακόμη και οι φτωχοί θέατρο
 - ανοικοδόμηση μεγάλων δημοσίων έργων
 - Η Ειρήνη του Καλλία με τους Πέρσες και η Τριακονταετής ειρήνη με τη Σπάρτη αφήνουν την Αθήνα απερίσπαστη να ασχοληθεί με την υλοποίηση ενός υψηλού πολιτιστικού, καλλιτεχνικού και παιδευτικού οράματος.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Ποιες ήταν οι σημαντικότερες αρετές του Περικλή, σύμφωνα με το Θουκυδίδη; (παράθεμα 1, σελ. 71)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (479 – 431 Π.Χ.)

1. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ. ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ

- Από το 462 π.Χ. το δημοκρατικό πολίτευμα εξελίχθηκε, διευρύνθηκε η λαϊκή συμμετοχή και ο δήμος ασκούσε το σύνολο της εξουσίας
- **Εκκλησία του Δήμου:**
 - κυρίαρχο σώμα του αθηναϊκού πολιτεύματος
 - είχε μέλη της όλους τους ελεύθερους πολίτες της Αττικής
 - όλοι οι πολίτες είχαν δικαίωμα να εκφράσουν ελεύθερα τη γνώμη τους
 - εκλέγει με θητεία ενός έτους τα μέλη της **Βουλής των 500** -> προετοιμάζει τα **προβουλευμάτα** τα οποία ψηφίζει ή απορρίπτει η Εκκλησία, ενώ δεν υπόκειται πλέον στον έλεγχο του Αρείου Πάγου
 - **οι 9 άρχοντες** πλέον κληρώνονται: αξίωμα διακοσμητικό
 - **οι 10 στρατηγοί** αναδεικνύονται ως οι κύριοι ανώτατοι άρχοντες
- ➔ εσωτερική ασφάλεια, εξωτερική πολιτική, διοίκηση στρατού και στόλου
- **δικαστήριο Ηλιαίας:** λαϊκό δικαστήριο με 6.000 δικαστές με θητεία ενός έτους, οι οποίοι εκλέγονταν από την Εκκλησία και χωριζόταν σε 10 τμήματα.
- **ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ:** έμμεση φορολογία πλούσιων Αθηναίων:
 - i. ***Τριηραρχία***
 - ii. ***Χορηγία***
 - iii. ***Γυμνασιαρχία***
 - iv. ***Εστίαση***

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (479 – 431 Π.Χ.)

2. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ – Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ

▪ Κοινωνικές τάξεις

- **Πολίτες:** οι καταγόμενοι από πατέρα και μητέρα Αθηναίους:
- μοναδική κυρίαρχη δύναμη στην πόλη, πηγή κάθε εξουσίας

- **μέτοικοι :** πολίτες άλλων ελληνικών πόλεων εγκατεστημένοι στην Αθήνα
- ασχολούνταν με το εμπόριο και πλήρωναν **μετοίκιον**

- **δούλοι:** η πλειοψηφία του πληθυσμού της Αθήνας (200.000 την εποχή του Περικλή)
- εργάζονταν ως υπηρέτες σε σπίτια ή αγρούς ή υπηρετούσαν κρατικές υπηρεσίες. Οι μορφωμένοι δούλοι εκτελούσαν και χρέη παιδαγωγού

- **Ο ρόλος της γυναίκας:** σπάνια εξερχόταν από σπίτι κυρίως κατά τις θρησκευτικές τελετές. Περνούσε το μεγαλύτερο μέρος μέρας της στο γυναικωνίτη
- το μοναδικό αξίωμα που μπορούσε να λάβει ήταν εκείνο της ιέρειας
- καταγινόταν με οικιακές εργασίες: ανατροφή παιδιών, επέβλεπε δούλους, φρόντιζε για τον καλλωπισμό της, ύφαινε.

- **Ο άνδρας**
- περνάει το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας έξω από το σπίτι: εργάζεται, συχνάζει στα δημόσια λουτρά, γυμναστήρια, κουρεία
- λαμβάνει ενεργό μέρος στην Εκκλησία του Δήμου
- το βράδυ οργάνωνε συμπόσια στο σπίτι του και συζητούσε για τέχνη, φιλοσοφία

- **Το παιδί**
- τα κορίτσια έμεναν στο σπίτι, ενώ τα αγόρια από την ηλικία των επτά ετών στέλνονταν σε ιδιωτικά σχολεία, για να μορφωθούν

- **διατροφή**
- λιτή: λαχανικά, ελιές, παστά ψάρια και σπάνια κρέας

- **ενδυμασία**
- χιτώνας, ιμάτιο, σανδάλια

ερωτήσεις

1. Τι διαφορές διαπιστώνετε ανάμεσα στον αθηναϊκό τρόπο ζωής και στο σπαρτιατικό;
2. Ποιος ήταν ο ρόλος της γυναίκας στην Αθήνα; Ποιες διαφορές διαπιστώνετε στη θέση της γυναίκας σήμερα;

Στην Αθήνα η μέρα αρχίζει όπως στη φύση, με την ανατολή του ήλιου. Στον Αθηναίο δεν άρεσε η τεμπελιά. Πλούσιος ή φτωχός, σηκωνόταν μόλις φώτιζε η μέρα. Αλλιώς ούτε ήταν δυνατό. Η ζωή της Αθήνας ήταν έτσι ρυθμισμένη, που εκείνος που θα επέτρεπε στον εαυτό του να τεμπελιάσει τις πρώτες ώρες της μέρας δεν θάβρισκε κανέναν στο σπίτι.

Όταν ο Ιπποκράτης ήθελε να περάσει από τον Σωκράτη να τον πάρει για να κάνουν μαζί μια επίσκεψη στον Πρωταγόρα, που είχε έρθει στην Αθήνα, πήγε στον Σωκράτη πριν από την ανατολή του ήλιου, κι όπως λέει ο Πλάτωνας "έκανε μεγάλη φασαρία χτυπώντας τη θύρα με ένα ραβδί".

Ο Σωκράτης κοιμόταν. Ο Ιπποκράτης τον χτύπησε απ' το κρεβάτι και επέμεινε να πάνε χωρίς καθυστέρηση. Αλλά ο φιλόσοφος του απάντησε: "Όχι, είναι πολύ νωρίς. Να πάμε όταν φέξει".

Μόλις φάνηκαν οι πρώτες ακτίνες του ήλιου κατευθύνθηκαν προς το σπίτι του Καλλία, όπου είχε καταλύσει ο Πρωταγόρας. Όταν όμως έφτασαν εκεί, βρήκαν το σπίτι γεμάτο καλεσμένους. Ο Πρωταγόρας έκανε περίπατο στη στοιά μαζί με τον Καλλία και τους ακολουθούσε μια ομάδα ξένων, που είχαν έρθει από άλλες πόλεις, ακολουθώντας τα ίχνη του Πρωταγόρα. Στην άλλη άκρη της στοάς ένας άλλος σοφιστής, ο Πρόδικος, ήταν ακόμα ξαπλωμένος και σκεπασμένος με την κουβέρτα στο δωμάτιο, που είχε μετατραπεί σε κοιτώνα εξαιτίας των πολλών καλεσμένων, και συζητούσε κι αυτός για κάτι, αλλά ο Σωκράτης δεν κατάφερε να μάθει για ποιο πράγμα γινόταν λόγος γιατί ο Πρόδικος μιλούσε πάρα πολύ σιγανά.

Έτσι, λοιπόν, ο Αθηναίος έκανε τις επισκέψεις του την αυγή. Η πρωινή προετοιμασία των Αθηναίων δεν ήταν και τόσο πολύπλοκη. Έπλεναν μονάχα το πρόσωπο και τα χέρια, έπειτα ντύνονταν και έβγαιναν.

Ενδυμασία

Συνήθως πιστεύουν ότι οι Έλληνες ντύνονταν στα λευκά, αλλά αυτή η γνώμη είναι λαθεμένη. Το πλήθος στην Αθήνα παρουσίαζε μια εικόνα πολύ γραφική, που δεν έμοιαζε καθόλου με μια μονότονη πομπή λευκών μορφών. Η ενδυμασία ήταν κατασκευασμένη από υφάσματα με ζωηρά χρώματα, κάποτε μάλιστα από πολλά χρώματα (ειδικότερα η ενδυμασία των νέων) : πορφυρό, κόκκινο, πράσινο και γαλάζιο.

Στους άντρες δεν άρεσε το κίτρινο χρώμα, το θεωρούσαν καλό μόνο για τις γυναίκες. Τα λευκά ενδύματα στολίζονταν με μια λωρίδα χρωματιστή. Το κύριο αντικείμενο της αντρικής ενδυμασίας ήταν ο χιτώνας, που τον φορούσαν κατάσαρκα. Ο χιτώνας δεν ήταν τίποτα άλλο από ένα κομμάτι πανί, με τρύπες για τα χέρια, που το έπιαναν στον έναν ώμο με πόρπη. Το μήκος του χιτώνα ποίκιλλε ανάλογα με την εποχή. Στην αρχή ήταν πολύ μακρύς, μα αργότερα άρχισαν να τον σφίγγουν στη μέση με ένα κορδόνι και έτσι έφτανε ως τα γόνατα. Κάποτε στο χιτώνα έβαζαν και μανίκια. Οι χιτώνες, που προοριζόνταν για τους υπηρέτες, τους βιοτέχνες, τους στρατιώτες και τους δούλους είχαν μια τρύπα, μονάχα για το αριστερό χέρι, ο δεξιός ώμος έμενε ακάλυπτος. Πάνω από το χιτώνα οι Αθηναίοι φορούσαν ένα είδος μανδύα ή πελερίνα που το έλεγαν ιμάτιο. Τη μια άκρη του ιματίου την έσφιγγαν στο στήθος κάτω από την αριστερή μασχάλη, ενώ το υπόλοιπο το έριχναν στην πλάτη, πάνω από τον αριστερό ώμο, περνώντας το κάτω ή πάνω από το δεξί χέρι και ξαναπερνώντας το πάνω από τον αριστερό ώμο έτσι που η άλλη άκρη να κρέμεται στην πλάτη.

Ένα ιμάτιο για να θεωρείται σεμνό έπρεπε να καλύπτει τα γόνατα, αλλά να μη φτάνει ως τους αστράγαλους. Υπήρχε και ένας κοντός μανδύας, πιασμένος με μια πόρπη κάτω απ' το λαιμό και αφημένος να πέφτει ελεύθερα πάνω απ' τους ώμους και τις πλάτες. Αυτή η πελερίνα ονομαζόταν χλαμύδα και τη φορούσαν στον πόλεμο, στο κυνήγι και στα ταξίδια. Στην Αθήνα η χλαμύδα ήταν το συνηθισμένο ένδυμα της νεολαίας.

Το κεφάλι έμενε ακάλυπτο. Οι Έλληνες φορούσαν κάλυμμα μόνο όταν έβγαιναν έξω απ' την πόλη για να προστατεύουν το κεφάλι τους από τη ζέση και τη Βροχή. Στους δρόμους της Αθήνας μπορούσε να συναντήσει κανείς με κάλυμμα μόνο ταξιδιώτες ή ανάπηρους. Κανένας δεν μπορούσε να φαντασθεί τον Πλάτωνα ή τον Δημοσθένη να διασχίζει την Αγορά με κάλυμμα στο κεφάλι. Υπήρχαν ορισμένα είδη καλύμματος λευκά ή καφέ. ο πίλος ήταν ένα είδος καλύμματος από πίλημα με πολύ μικρούς γύρους ή και χωρίς γύρους και ο πέτασος ένα αληθινό καπέλο από πίλημα, ίσιο στην κορυφή, με μια κορδελίτσα. Η κορδελίτσα είχε σκοπό να σφίγγει καλά τον πέτασο κάτω από το σαγόνι ή να τον κρατάει όταν τον έβγαζαν και τον έριχναν πίσω στις πλάτες. Η κυνή ήταν ένα κάλυμμα χωρίς γύρους, δηλαδή ένας απλός στρογγυλός σκούφος, από δέρμα σκυλιού.

Κόμη

Οι Έλληνες είχαν πυκνά μαλλιά. Δεν έκοβαν τα μαλλιά τους πολύ κοντά. τα έκοβαν έτσι που να καλύπτουν το κεφάλι, αλλά να μη φτάνουν ως τους ώμους. Μερικοί κομψευόμενοι νεανίες, σαν τον Αλκιβιάδη π.χ., είχανε μακριούς Βοστρύχους χτενισμένους με φροντίδα. Οι αθλητές, αντίθετα, έκοβαν τα μαλλιά τους πολύ κοντά. Εκτός απ' τους κομψευόμενους νέους, Βοστρύχους άφηναν και οι φιλόσοφοι, αυτό ήταν άλλωστε το διακριτικό τους γνώρισμα.

Υποδήματα

Στα πόδια οι Έλληνες φορούσαν σανδάλια, που τα 'δεναν με δερμάτινους ιμάντες, αλλά υπήρχαν κι άλλοι τύποι υποδημάτων, όπως μπότες, άρβυλα και σκαρπίνια. Τα υποδήματα τα κατασκεύαζαν από δέρμα λευκό, μαύρο ή ερυθρό και συχνά ήταν πολύ κομψά, κυρίως αυτά που φορούσε ο Αθηναίος όταν πήγαινε επίσκεψη ή ήταν καλεσμένος σε τραπέζι. Ακριβώς η υπόδηση ήταν το αντικείμενο όπου εκδηλωνόταν η φαντασία των κομψών Αθηναίων. Μας είναι γνωστοί μερικοί τύποι υποδημάτων που συνδέονται με το όνομα ορισμένων προσώπων. Οι Αθηναίοι είχαν να λένε για τα "υποδήματα του Αλκιβιάδη", και για τα "άρβυλα του Ιπποκράτη". Γενικά τα υποδήματα γίνονταν από δέρμα, αλλά κάποτε τα έφτιαχναν κι από πίλημα, όπως τα καλύμματα της κεφαλής. Μερικοί κομψευόμενοι στόλιζαν τα υποδήματά τους με χρυσό και ασήμι. Τα μαύρα υποδήματα τα στίλβωναν με σφουγγάρι.

Σχετικά με το στίλβωμα των υποδημάτων έφτασε ως εμάς το εξής διασκεδαστικό ανέκδοτο: ένας Αθηναίος συναντήθηκε στο δρόμο με έναν γνωστό του και παρατήρησε ότι τα υποδήματά του ήταν θαυμάσια στιλβωμένα. Απ' αυτό έβγαλε το συμπέρασμα ότι ο φίλος του περνάει οικονομικές δυσκολίες και ήταν υποχρεωμένος να λουστρίζει μόνος του τα υποδήματά του, γιατί ένας δούλος δεν θα του τα λούστριζε ποτέ τόσο καλά.

Στο σπίτι οι Αθηναίοι πάντα γυρνούσαν ξυπόλητοι. Οι δρόμοι όμως είχαν τέτοιες βρωμιές, που ήταν απόλυτη ανάγκη να προφυλάγει κανένας τα πόδια του. Άλλωστε αυτό ήταν και ζήτημα διάθεσης και συνήθειας. Οι ψημένοι άνθρωποι της παλιάς σχολής, όπως ο Σωκράτης ή ο Φωκίωνας, γυρνούσαν ξυπόλητοι και στους δρόμους. Ο Σωκράτης δεν φορούσε υποδήματα ούτε το χειμώνα. Η περιβολή των Αθηναίων συμπληρωνόταν με ένα δαχτυλίδι κι ένα ραβδί. Τα δαχτυλίδια με γλυφές χρησιμοποιούνταν

και σαν κόσμημα και σαν σφραγίδα. Μερικοί φορούσαν μάλιστα πολλά δαχτυλίδια. Το ραβδί ήταν ένα εξάρτημα απόλυτα υποχρεωτικό, η τελευταία λέξη της κομψότητας, για να εκφραστούμε έτσι, που ολοκλήρωνε την εμφάνιση του Αθηναίου. Ούτε περνούσε από το μυαλό ενός σεβαστού πολίτη να βγει στο δρόμο χωρίς ραβδί. Έτσι ο Αθηναίος ήταν έτοιμος να βγει. Δεν του έμενε παρά το πρόγευμα. Το φαγητό του έτρωγε πολύ λίγο χρόνο. Μερικά κομματάκια ψωμί βουτηγμένα σε κρασί, αυτό ήταν όλο κι όλο το πρωινό του φαγητό. Οποιαδήποτε κι αν ήταν τα ελαττώματά του, η λαιμαργία δεν περιλαμβανόταν σ' αυτά. Ύστερα απ' αυτό το πρόγευμα, ο Αθηναίος έβγαίνει στην πόλη. Τον ακολουθούσαν δύο δούλοι: αυτοί θα μετέφεραν τα ψώνια ή θα πήγαιναν κάποια είδηση στο σπίτι ή σε κάποιον φίλο. Αν δεν ήταν πολύ πλούσιος, τον ακολουθούσε ένας δούλος. Κι αν δεν είχε τη δυνατότητα να διατηρεί έστω κι έναν δούλο, θα συμφωνούσε έναν αχθοφόρο στην αγορά, όπου πρώτα - πρώτα θα κατευθυνθεί.

Συμπεριφορά

Οι Αθηναίοι ήταν πολύ απαιτητικοί στα ζητήματα της καλής συμπεριφοράς. Δεν τους άρεσαν οι νευρικοί ή οι βιαστικοί και δεν υπέφεραν την υπεροψία. Την έπαρση, το αλαζονικό περπάτημα, οι Αθηναίοι τα κατέκριναν. μα δεν επαινούσαν και το βιαστικό περπάτημα. Δεν θεωρούνταν αξιοπρεπείς για έναν άντρα να ρίχνει το βλέμμα του παντού, όπως δεν θεωρούνταν ωραίο να βαδίζει κανείς με τα μάτια χαμηλωμένα στη γη και με ύφος λυπημένο. Συνεπώς, είναι άπρεπο να βαδίζεις γρήγορα και να μιλάς δυνατά. Κατά τον Αριστοτέλη, ένας που σέβεται τον εαυτό του κινείται ήσυχα, μιλάει σιγανά κι ήρεμα. Ο Θεόφραστος χαρακτηρίζει έτσι τον ανάγωγχο.

Η αγορά

Ο Αθηναίος θα περάσει από τις κιονοστοιχίες που στολίζονται με τα αγάλματα των επιφανών ανδρών της πόλης και θα φτάσει μπροστά στην αγορά τροφίμων. Στις ελληνικές πόλεις η αγορά δεν ήταν ένας τόπος αποκλειστικά για τους εμπόρους. Στην αγορά της Αθήνας Βρίσκονταν τα κύρια δημόσια καταστήματα: η Βουλή, τα δικαστήρια, οι ναοί, το αρχείο, καθώς και δένδροστοιχίες από πλατάνια και λεύκες. Οι αγρότες της Αττικής πάνε στην αγορά πριν ξημερώσει σαλαγώντας γίδια και κασίκια, ή κουβαλώντας σ' ένα ξύλο στηριγμένο στον ώμο λαγούς και τσίχλες με τις φτερούγες γυρισμένες προς το ράμφος. Οι ιδιοκτήτες των αγροκτημάτων που ήταν γύρω από την πόλη, έστελναν τα προϊόντα τους για ανταλλαγή. Από τον Πειραιά και το Φάληρο έφταναν ψαράδες. στα καλάθια τους έφεραν τόνο, από τον Εύξεινο Πόντο χέλια, που τα αγαπούσαν πάρα πολύ οι Αθηναίοι, και μπαρμπούνια από το Αρχιπέλαγος. Από τα μικρομάγαζα και τα μαγειρεία τωνπραματευτάδων σκορπάζει στον καθαρό πρωινό αέρα το άρωμα των ώριμων φρούτων, η οσμή του θυμιάματος, η μυρωδιά από τα δέρματα, το τουρσί, την ώριμη μελιτζάνα, το πηγμένο αίμα, το κρασί, την πρασινάδα, κι απ' τις αρμάθες των ζεστών κουλουριών, που τραβούν τη ματιά των πεινασμένων αγοραστών. Ο θόρυβος σε ξεκουφαίνει. το πλήθος κινείται προς όλες τις κατευθύνσεις. Ο Αριστοφάνης μάς παρουσιάζει μέσα σ' αυτό το πλήθος έναν αλλαντοπώλη που πουλάει ζεστά λουκάνικα με την τάβλα κρεμασμένη από το λαιμό και μερικούς "επόπτες" της αγοράς, τους ονομαζόμενους αγορανόμους, που παρακολουθούν αν τηρούν οι έμποροι τις διατάξεις του νόμου. Αυτοί φροντίζουν τα ψώνια να είναι όσο χρειάζεται μακριά και να μην καταβρέχουν οι έμποροι τα ψάρια με νερό. Οι φτωχές γυναίκες ήρθαν με φύλλα για πίτες ή με στεφάνια από λουλούδια.

Στο μέρος πάλι που πουλούν τα σπυρικά και τα λαχανικά μπορεί να δει κανείς τη μάνα του Ευριπίδη, που, όπως μας διαβεβαιώνει ο Αριστοφάνης, ήταν μια απλή λαχανοπώλισσα. Πουλούσε σουσάμι, κρεμμύδια, όσπρια και σύκα. Η αγορά είναι τακτοποιημένη με ένα ορισμένο σχέδιο. Για κάθε λογής προϊόντα είχαν καθορίσει ειδικούς χώρους. Ο αγοραστής ξέρει πού ακριβώς θα βρει ψωμί και ψάρια, τυρί σε πλεχτά καλαθάκια, λαχανικά και λάδι, ξέρι πού θα βρει να συμφωνήσει μια χορεύτρια ή μάγειρα για ένα συμπόσιο. Αν θέλει να συναντηθεί με τους φίλους του στην αγορά, θα τους πει με βεβαιότητα: "στο ιχθυοπωλείο" "στο τυροπωλείο" "στα σύκα". Οι πωλητές κι οιπραματευτάδες άπλωναν το εμπόρευσμά τους στο ύπαιθρο ή σε μερικές παράγκες από κλαδιά ή καλάμια πλεχτά, που το απόγευμα τις χαλούσαν. Γύρω από την αγορά ήταν πολλά καταστήματα που κατείχαν ειδικά κουρείς, αρωματοπώλες, σαγματοποιοί και οιοπώλες. Πολύ κοντά σ' αυτά βρίσκονταν κάθε λογής εργαστήρια. Οι αργυραμοιβοί, που τους ονόμαζαν τραπεζίτες, στέκονταν στην αγορά μπροστά σε ένα ειδικό τραπέζι. Προς την πλευρά του Κολωνού συγκεντρώνονταν άνθρωποι ελεύθεροι που ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα και ήθελαν να συμφωνήσουν για μερικές ώρες δουλειά, το περισσότερο για μια μέρα ή ως τη δύση του ήλιου. Αργότερα (αρχίζοντας από τον 5ο αιώνα) στις ελληνικές πόλεις οικοδομήθηκαν ειδικά κτίρια για αγορές. Τον καιρό του Περικλή υπήρχε στην Αθήνα μια αίθουσα για αλεύρι στον Πειραιά, ένα κτίριο όπου είχαν εκτεθειμένα δείγματα εμπορευμάτων. Η γυναίκα, αν ήταν πλούσια ή και απλώς εύπορη, δεν πήγαινε ποτέ στην αγορά ούτε έστελνε τις υπηρέτριές της. Όλα τα ψώνια τής τα έκανε ο άντρας. Συχνά μπορούσε να δει κανείς έναν στρατιώτη, πάνοπλο, να αγοράζει σαρδέλες ή σύκα. Δεν συναντήθηκε η Λυσιστράτη με μερικούς αξιωματικούς του ιππικού, που είχαν γεμίσει τις περικεφαλαίες τους με βραστά λαχανικά; Όπως είπαμε, στη ζωηρή αγορά της Αθήνας μπορούσαν να συναντηθούν κάθε λογής άνθρωποι, πλούσιοι και φτωχοί. Να ένας ανάπηρος, πελάτης του ρήτορα Λυσία που ζει με τη σύνταξη που του πληρώνει το κράτος. Γύρω του έχουν μαζευτεί μερικοί πλούσιοι νέοι. Τα καυστικά, τα δηκτικά του αστεία τους διασκεδάζουν. Ένας χωριάτης κουβαλάει στην πλάτη ένα σακί, μέσα από το οποίο ακούονται να γρυλίζουν μερικά γουρουνάκια. τώρα παραμέρισε από το δρόμο για να περάσει ένας στρατηγός. Δαμαστές φιδιών συναγωνίζονται με τους ιδιοκτήτες άλλων εξημερωμένων ή άγριων ζώων. μια ομάδα εύθυμων θεατών πηγαίνουν από τους θεαματοποιούς και τους ταχυδακτυλοουργούς σ' αυτόν που καταπίνει σπαθιά και αναμμένα ξύλα. Τα αγαλατάκια από οπτή γη (τερακότα) μας παρουσιάζουν ορισμένους συνηθισμένους τύπους των ελληνικών δρόμων: Ένας μάγειρας δούλος με ξυρισμένο κεφάλι κρατάει με το ένα χέρι ένα πινάκιο και με το άλλο βάζει κάτι στο στόμα. Άλλοι μάγειροι φορτώνουν από την αγορά κουνέλια και καλάθια με σταφύλια. Ένας χωριάτης κατέβηκε στην πόλη. Ο δρόμος είναι μακρύς, γεμάτος σκόνη, ο ήλιος καίει αλύπητα κι ο προβλεπτικός οδοιπόρος πήρε μαζί του ένα αγγείο με νερό. Τυλιγμένος με φροντίδα με τη χλαμύδα, ένα παιδάκι κάνει περιπάτο κρατώντας το χέρι μιας γριάς και καμπούρας παραμάνας. Ένα κοριτσάκι βαδίζει μαζί με τη μητέρα του. σηκώνει το κεφάλι προς αυτήν και τη ρωτάει για όλα όσα βλέπει γύρω του. Για να μη χαθεί κρατιέται από την άκρη του ιματίου της μητέρας του. Πηγαίνοντας από τον ένα έμπορο στον άλλο, ο Αθηναίος διαλέγει τα τρόφιμα και τα στέλνει στην κατοικία του με το δούλο. Ο αέρας είναι γεμάτος από τις φωνές τωνπραματευτάδων που διαλαλούν τα εμπορεύματά τους: "άντε στο ξίδι", "αγοράστε λάδι!", "ξεχάσατε να πάρετε κάρδαμο!", "νέε μου, ορκίζομαι στην Αφροδίτη πως η αγαπημένη σου στολισμένη

με το στεφανάκι αυτό, θα γίνει ακόμα ομορφότερη!", "κρέας ψητό, μισός οβολός το κομμάτι!". Κάθε πράγμα και κάθε άνθρωπος έχουν τιμή. Σε μερικές συνοικίες μπορείς να βρεις ό,τι υπάρχει για πούλημα στην Αθήνα: "Σύκα, συκοφάντες, σταφύλια κι αχλάδια, γογγύλια, τριαντάφυλλα, εφευρέσεις, μούσμουλα και μήλα. Κοιλιά βραστή φρέσκο τυρί και μέλι, γλυκό, μπιζέλια και ψηφοδόχες, μύρτο, υάκινθο και μάρτυρες για δίκη". Όποιος επιθυμεί μπορεί να ντυθεί από το κεφάλι ως τα πόδια και μάλιστα εδώ, στην αγορά. Ο έμπορος των έτοιμων ενδυμάτων πουλάει για δώδεκα δραχμές (το πιο μικρό ασημένιο νόμισμα στην Αθήνα ήταν ο οβολός. Έξι οβολοί έκαναν μια δραχμή. Μια μνη είχε εκατό δραχμές. Εξήντα μνες κάναν ένα τάλαντο, που δεν ήταν για νόμισμα αλλά μονάδα μέτρησης και υπολογισμού) το ιμάτιο και για οκτώ δραχμές ο υποδηματοπώλης προσφέρει κάθε χρώματος σανδάλια. Ο πιο ενδιαφέρων όμως κι ο πιο ελκυστικός τομέας της αγοράς ήταν τα ιχθυοπωλεία. Η αδυναμία των Αθηναίων ήταν το ψάρι, όχι το κρέας. Από όλους τους πραγματευτάδες, οι πιο ανεξάρτητοι ήταν οι ιχθυοπώλες, για να μην πούμε οι πιο αυθάδεις. Ένας κωμωδιογράφος τους ονομάζει "ληστές", ένας άλλος "λωποδύτες της νύχτας"... Ζητούν για το εμπόρευσμά τους όσα θέλουν. Αν τους απαντήσεις ότι είναι πολύ ακριβά, ακούς να σου λένε κοφτά: "Αυτή είναι η τιμή, αν δεν σου αρέσει, δρόμο!". Δεν θα δίσταζαν να ζητήσουν ακόμα πιο μεγάλη Τιμή αν κατάφεραν να κρατήσουν τα ψάρια φρέσκα. Αλλά οι προνοητικοί αγορανόμοι δεν τους επιτρέπουν να τα Βρέξουν με νερό. Όταν όμως φοβάται μη του χαλάσει το ψάρι, ο ψαράς Βιάζεται να το πουλήσει και δεν ζητάει εξαιρετικά μεγάλη Τιμή. Μια μέρα ένας Αθηναίος ζαλίστηκε και λιποθύμησε στην αγορά. Ένας ιχθυοπώλης ήθελε να τον Βοηθήσει για να συνέλθει κι έχυσε απάνω του ένα αγγείο με νερό. Πράγματι ο διαβατής συνήλθε, αλλά όταν ο έμπορος άδειασε το αγγείο με το νερό, ράντισε όλους τους γειτόνους κι όλους όσοι Βρέθηκαν εκεί τυχαία. Οι αγορανόμοι που ήρθαν τρέχοντας διαπίστωσαν ότι και το δοχείο με τα ψάρια γέμισε ως τη μέση νερό και τα ψάρια ζωντάνεψαν κι άρχισαν να κουνούν τις ουρές τους. Αυτή τη φορά η παράβαση των νόμων είχε ελαφρυντικά και στους αγορανόμους δεν έμεινε τίποτε άλλο να κάνουν, παρά μόνο να τον διατάξουν να αδειάσει αμέσως το νερό από το δοχείο, πράγμα που έκανε. ο έμπορος είχε πετύχει άλλωστε το σκοπό του! Ο περαστικός που είχε λιποθυμήσει τα 'χε συμφωνήσει για δύο οβολούς! Για να πουλιέται όσο το δυνατόν πιο φρέσκο το ψάρι, ο ερχομός στην αγορά ενός κάρου φορτωμένου ψάρια γινόταν γνωστός στους Αθηναίους με το χτύπημα μιας ειδικής καμπάνας. Διηγούνται πως την ώρα που ένας μουσικός έπαιζε ορισμένα τραγούδια για μια ομάδα φίλων που είχαν συγκεντρωθεί στο σπίτι του, το οποίο Βρισκόταν κοντά στην αγορά, ακούστηκε ο ήχος της καμπάνας του ψαράδικου. Όλοι οι φίλοι σηκώθηκαν ευθύς και τρέξαν για την αγορά, εκτός από ένα μισόκουφο γέρο. Ο μουσικός πλησίασε τον γέροντα τότε και του είπε: "Σε ευχαριστώ. Σε ευχαριστώ, είσαι ο μόνος άνθρωπος που τηρείς τους κανόνες της καλής συμπεριφοράς και δεν με εγκατέλειψες στο άκουσμα της καμπάνας". "Τι είναι;" του απάντησε ο γέρος. "Είπες ότι ακούστηκε η καμπάνα του ψαράδικου; Ευχαριστώ! Καλή ανάμωση". Κι έφυγε βιαστικός, ακολουθώντας τα ίχνη των άλλων. Τις πρώτες ώρες του πρωινού ο Αθηναίος λογάριζε ότι δεν έπρεπε να λείπει από την αγορά. Αν δεν περίμενε ξένους, περιοριζόταν να αγοράσει τα συνηθισμένα τρόφιμα που ο δούλος τα πήγαινε στο σπίτι. Αν όμως είχε καλεσμένους τα πράγματα μπερδεύονταν. Τα ψάρια, το κρέας, τα λαχανικά έπρεπε να διαλεχτούν με ξεχωριστή φροντίδα.

Το φαγητό

Τώρα δεν του έμεινε πια παρά μόνο να συμφωνήσει μια χορεύτρια, αυλητές και ένα μάγειρα, έναν απ' αυτούς τους τεχνίτες που έμαθαν στις Συρακούσες την τέχνη της παρασκευής φαγητού. Τους μάγειρους μπορούσε να τους Βρει κανείς κάθε μέρα σε ένα ορισμένο μέρος της αγοράς. Έπαιζαν ρόλο αρκετά σημαντικό στη ζωή της πόλης, αν κρίνουμε από το πλήθος τις ειρωνείες που αφθονούν στις αρχαίες κωμωδίες. Ο τύπος του μάγειρα είναι ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς της ελληνικής κωμωδίας. Τον παρουσιάζουν σαν ψεύτη, κλέφτη, φαγά και φαφλατά. Ο Ξενοφώντας ήταν αγανακτισμένος από το πλήθος των λεπτεπίλεπτων φαγητών που μαγείρευαν στον καιρό του, ο Πλάτωνας έδιωξε, χωρίς δισταγμό, από την Πολιτεία του όλους τους μαγείρους. Οι Σπαρτιάτες λογάριζαν ίσως πως το λεπτό γούστο για το φαγητό οδηγεί στην εξασθένηση του κράτους, γι' αυτό δεν έπαιρναν παρά μόνο μάγειρους που μαγείρευαν τα πιο απλά φαγητά από κρέας, ενώ εκείνους που δοκίμαζαν να καθιερώσουν καινούργια φαγητά τους έδιωχναν από την πόλη. Αφού τελείωνε όλες τις δουλειές, δηλαδή ανάμεσα στις 1011 το πρωί, ο Αθηναίος κατευθυνόταν σε μια από τις στοές που ήταν γύρω από την αγορά, όπου συναντιόταν με τους φίλους του.

Χαιρετισμοί

Όταν συναντιόντουσαν δυο γνωστοί χαιρετιόνταν με μια κίνηση του χεριού. Δεν ταίριαζε να υποκλιθείς, να προσκυνήσεις κάποιον, γιατί οι περήφανοι πολίτες της Αθήνας θα το θεωρούσαν αυτό υπόλεμμα του καιρού της τυραννίας. Οι Αθηναίοι έδιναν το χέρι μονάχα όταν ορκίζονταν ή στους επίσημους αποχωρισμούς. Ο συνηθισμένος χαιρετισμός ήταν "Χαίρε!", που συνοδευόταν ορισμένες φορές από μια παρατήρηση για τον καιρό. Είναι γνωστοί επίσης και άλλοι τύποι χαιρετισμών: "Υγιάινει!", "Τα ωφέλιμα εργάζου!", "Εργάζου και ευτύχει!".

Συζητήσεις

Μετά τους καθιερωμένους χαιρετισμούς, ο Αθηναίος μιλούσε με τους φίλους και τους γνωστούς για την πολιτική, σχολίαζε τα τελευταία νέα ή μπλεκόταν σε φιλοσοφικές συζητήσεις, αν είχε τέτοια κλίση. Συνήθως οι συναντήσεις και οι συζητήσεις γίνονταν στα αρωματοπωλεία και στα κουρεία. Και τα υποδηματοπωλεία ήταν επίσης κατάλληλος χώρος για συναντήσεις, μια φορά μάλιστα ο Σωκράτης μπήκε σ' έναν τεχνίτη που έφτιαχνε χάμουρα για να τελειώσει μια συζήτηση. Η επίσκεψη στα καταστήματα είχε γίνει μια συνήθεια τόσο διαδεδομένη, που ο Δημοσθένης σ' ένα λόγο του κατηγορεί έναν Αθηναίο για "ακοινώνητο", γιατί "δεν μπαίνει ποτέ σε κουρεία, αρωματοπωλεία και άλλα καταστήματα". Ο προτιμώμενος τόπος συναντήσεων ήταν, αναμφισβήτητα, τα κουρεία. Ο Αθηναίος κουρέας μπορούσε να περηφανευτεί για την πλατιά και πολύπλευρη πείρα του. Οι άντρες, όπως και οι γυναίκες, έβαφαν τα μαλλιά τους ή για να τα κάνουν πιο ανοιχτά ή για να κρύψουν τη λευκότητά τους.

Κουρεία

Οι Αθηναίοι για να βοηθούν το μεγάλωμα των μαλλιών τα άλειφαν με λάδι ανακατεμένο με αρωματικές ουσίες. Τον 6ο αιώνα οι άντρες είχαν μακρούς βοστρύχους, αλλά μετά τη μάχη του Μαραθώνα άρχισαν να τους κόβουν πιο κοντούς. Αργότερα, μετά τον Αλέξανδρο το Μεγάλο, ξύριζαν τα μουστάκια και τα γένια. Οι Έλληνες δεν άφηναν ποτέ μουστάκι χωρίς γένια. Έπειτα ο κουρέας τους περιποιόταν τα χέρια κι όταν τελείωνε έδινε στον πελάτη έναν καθρέφτη για να θαυμάσει τον εαυτό του, έτσι ακριβώς όπως κάνουν οι κουρείς στις μέρες μας. Τον καιρό που ο κουρέας έφτιαχνε τη ν κόμη ενός πελάτη, οι άλλοι περίμεναν τη σειρά τους φλυαρώντας για όλα. χάρη σ' αυτό τον τρόπο ζωής, οι κουρείς έγιναν

εξαιρετικά κοινωνικοί. Ήταν κατατοπισμένοι για όλα τα νέα και τα κουτσομπολιά, που τα διέδιδαν και τα ερμήνευαν όπως ήθελαν. Δεν είναι παράξενο που είχαν τη φήμη ότι ήταν φλύαροι και αθυρόστομοι. Ο πρώτος άνθρωπος που έφερε στην Αθήνα την είδηση της καταστροφής στη Σικελία ήταν ένας κουρέας από τον Πειραιά. Είχε μάθει τη θλιβερή είδηση από το δούλο ενός λιποτάκτη και χωρίς να αργήσει άφησε το κουρείο κι έτρεξε με μια ανάσα στην Αθήνα, από φόβο μην τον προλάβει κανένας άλλος. Στην πόλη, όπου δεν ήξεραν τίποτε, η είδηση προκάλεσε μεγάλη ανησυχία. Ο κόσμος περικύκλωσε τον κουρέα και άρχισε να τον ξεψαχνίζει, μα αυτός δεν ήξερε ούτε το όνομα εκείνου που του είχε ανακοινώσει το τραγικό νέο. Οι πολίτες αγανακτισμένοι άρχισαν να φωνάζουν: "Ο ψεύτης στην ανάκριση!", "στα Βασιανιστήρια!". Ο φουκαράς ο κουρέας είχε δεθεί κιόλας στον τροχό, όταν κατά καλή του τύχη έφτασαν κάμποσοι οπλίτες που είχαν γλιτώσει από το μακελειό και επιβεβαίωσαν την τρομερή αλήθεια. Αναστατωμένοι οι Αθηναίοι από τη φοβερή είδηση, σκόρπισαν στα σπίτια τους για να κλάψουν τους χαμένους τους συγγενείς και ξέχασαν τον κουρέα. Αφησαν δεμένο τον αγγελιοφόρο των κακών ειδήσεων. Τον θυμήθηκαν αργά τη νύχτα. Αλλά όταν ο δήμιος ήρθε να τον λύσει, η πρώτη ερώτηση που του έθεσε ο κουρέας ήταν αν υπήρχε, Καμιά είδηση για τον Νικία, κι αν είναι γνωστό πως πέθανε. Οι κουρείς ήταν ενήμεροι για όλα τα νέα και μιλούσαν για τα πάντα. "Πώς θέλετε να σας κουρέψω;", ρώτησε ο κουρέας το Βασιλιά της Μακεδονίας Αρχέλαο. "Χωρίς πολλές κουβέντες", απάντησε ο Βασιλιάς.

Κοινωνικοί

Στους Έλληνες δεν άρεσε να σιωπούν. Ήταν εξαιρετικά κοινωνικοί. Σ' ένα ελληνικό τραγούδι, όπου απαριθμούνται οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανθρώπινη ευτυχία, μετά την υγεία, την ομορφιά και τον πλούτο ακολουθεί η φιλία. Χωρίς τη φιλία δεν υπάρχει χαρά, γιατί η φιλία στολίζει τη ζωή. Φυσικά ο χαρακτήρας της φιλίας ποίκιλλε ανάλογα με την ηλικία και τις κλίσεις. Εκτός από την αληθινή φιλία, που τόσο ποθούσε ο Σωκράτης, στους Έλληνες άρεσε ανείπωτα να φλυαρούν για όλα τα μικροπράγματα. Γιατί, άλλωστε, μαζεύονταν στα κουρέα και στα αρωματοπωλεία; Αλλά και η φλυαρία είχε όρια, που τα καθόριζαν οι κανόνες καλής συμπεριφοράς. Όποιος ξεπερνούσε αυτά τα όρια έβγαζε τη φήμη ότι είναι αθυρόστομος κι ο κόσμος άρχιζε να τον κοροϊδεύει.

Στο σπίτι

Ο Αθηναίος αφού χορτάσει συζήτηση πηγαίνει στο σπίτι του για φαγητό. Τρώει ή κάτω από μια σκεπασμένη στοά ή στην εσωτερική αυλή, μαζί με την οικογένειά του. Μετά το φαγητό ξεκουράζεται ή ίσως διαβάζει. Στη Βιβλιοθήκη του βρίσκονται τα έπη του Ομήρου ο πάπυρος είναι παλιός και σκοροφαγωμένος καθώς και τα έργα των ξακουστών ποιητών. Κάθε χειρόγραφο φυλάγεται μέσα σ' ένα μετάλλιο σωλήνα με κάλυμμα. Σ' ένα ξεχωριστό ράφι βρίσκονται οι λόγοι των ρητόρων και των φιλοσόφων, καθώς και τα έργα των ιστορικών. Όλα έχουν αντιγραφεί με μεγάλη φροντίδα από τους αντιγραφείς. Έτσι, λοιπόν, αν θέλει να διαβάσει, ο Αθηναίος έχει από πού να διαλέξει. Μετά το φαγητό δεν κοιμάται. Γενικά ο ύπνος δεν κατέχει μεγάλη θέση στη ζωή του. Του αρέσει πάρα πολύ η ζωή σ' όλες τις εκδηλώσεις της και δεν χάνει με τον ύπνο περισσότερο χρόνο από ό,τι είναι απόλυτα απαραίτητο.

Γυμνάσια

Αφού ξεκουραστεί, ο Αθηναίος κατευθύνεται προς ένα από τα τρία μεγάλα δημόσια γυμνάσια των προαστίων της Αθήνας: το Λύκειο, την Ακαδημία, το Κυνοσάργες. Τα γυμνάσια ήταν μεγάλα, επιβλητικά, με σκιερούς διαδρόμους, με ευρείες στοές, λουτρά και άλλα διαμερίσματα προορισμένα για τον αθλητισμό, τις επιστημονικές απασχολήσεις και την ανάπαυση. Γενικά τα γυμνάσια αποτελούνταν από το εφηβείο, μια αίθουσα προορισμένη για τις γυμναστικές ασκήσεις της νεολαίας. τα λουτρά, τα οποία μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν όλοι οι επισκέπτες του γυμνασίου. τα αποδυτήρια, μια αίθουσα όπου οι παλαιστές αλείφαν το σώμα τους με λάδι, μι, άλλη αίθουσα όπου "πασπάλιζαν" το σώμα τους με λεπτή άμμο, για να μπορούν να πιάνονται εύκολα στη διάρκεια της πάλης. τους διαδρόμους, σκεπαστούς και ξεσκεπαστούς για περίπατο και τρέξιμο. Οι λεγόμενες ξυστές (δηλαδή διάδρομοι στιλβωμένοι) ήταν κάτι διάδρομοι σκεπαστοί, πιο ψηλά στις πλευρές, που ήταν προορισμένοι για περιπάτους, ενώ το κεντρικό μέρος, που ήταν πιο χαμηλό, προοριζόταν για ασκήσεις όταν ο καιρός ήταν ακατάλληλος και το χειμώνα. Όλοι αυτοί οι χώροι περιβάλλονταν με στοές, με καθίσματα και εξέδρες, μερικές αίθουσες ημικυκλικές, σκεπαστές ή ξεσκεπαστές, όπου οι φιλόσοφοι και οι ρήτορες έκαναν μαθήματα και συζητήσεις. Ο Αθηναίος δεν μετείχε υποχρεωτικά στις αθλητικές ασκήσεις, αλλά παρακολουθούσε, σχολίαζε και χειροκροτούσε. Οι γεροντότεροι πολίτες δεν ξεχνούσαν, φυσικά, να διηγηθούν τι θαυμάσιοι αθλητές ήταν στα νιάτα τους και παραπονούσαν για την αδυναμία των σημερινών. Οι θεατές μαζεύονταν ομάδες - ομάδες και συζητούσαν διάφορα προβλήματα. Κάποιοι σχεδιάζει κάτι με το ραβδί στον άμμο, εξηγώντας στους γύρω του μια πρωτότυπη ιδέα. Στο κέντρο μιας άλλης ομάδας ένα άτομο σιμό και άσχημο αναλύει με τόνο ειρωνικό τι είναι προτιμότερο: να είσαι ψεύτης από άγνοια ή να είσαι συνειδητός ψεύτης. Ο σιμός είναι ο Σωκράτης. Στην Ακαδημία ο Πλάτωνας εκθέτει, με νέα ύφος διαλεχτό, τις φιλοσοφικές του θεωρίες, μπροστά σ' ένα ακροατήριο από θαυμαστές και αντιπάλους κάθε ηλικίας. Στο Λύκειο, στο μέρος που λέγεται "Περίπατος", ένας άνθρωπος με μεγάλο κεφάλι και φανερή κλίση προς την κομψότητα, συζητεί σε μια γλώσσα όχι τόσο ωραία, μα πολύ καθαρή και εκφραστική, τις θεμελιακές αρχές της πολιτικής, της ηθικής, της ποίησης και της λογικής. Ο ομιλητής είναι ο Αριστοτέλης. Στο γυμνάσιο ο Αθηναίος περνάει μια ή δυο ώρες. Πριν από το γεύμα θέλει να λουστεί, γι' αυτό κατευθύνεται προς το λουτρό. Το λουτρό είναι ένα κτίριο πολύ στενό, ένα απλό δωμάτιο με ένα καζάνι για το νερό και πολλά αγγεία. Οι επισκέπτες αλείφονταν πρώτα σ' όλο το σώμα με ελαιόλαδο ανακατεμένο με αρωματικές ουσίες, έπειτα έξιψαν το κορμί μ' έναν ειδικό ξύστη από ορείχαλκο (στλεγγίδα) και ξεπλένονταν με νερό. Έτσι τελείωνε το λουτρό κι ο Αθηναίος θα μπορούσε να ντυθεί και να φύγει, αν δεν είχε διάθεση να καθυστερήσει λιγάκι και να μιλήσει με τον άνθρωπο του λουτρού, που, όπως κι ο κουρέας, ήταν μια ζωντανή εφημερίδα και ο οποίος ήξερε συχνά για τους πελάτες του περισσότερο απ' ό,τι ήξεραν κι αυτοί οι ίδιοι για τον εαυτό τους.

Το γεύμα

Στο σπίτι όλα ήταν έτοιμα και δεν περίμεναν παρά την άφιξη των καλεσμένων. Τραπέζια, λεκάνες, μαξιλάρια, στεφάνια, τάπητες, ψωμιά, αρώματα, γυναίκες, ζαχαρωτά, πίτες, κουλούρια, χορεύτριες. Γλυκόψωμα και του Αρμόδιου τα τραγούδια. Στη διάρκεια του γεύματος ο οικοδεσπότης συνήθως είναι ξαπλωμένος σε κρεβάτι, ενώ η γυναίκα του κάθεται σε σκαμνί. Τα παιδιά εμφανίζονται στα επιδόρπια και στέκονται όρθια ή κάθονται, ανάλογα με την ηλικία τους και τις συνήθειες της οικογένειας. Αλλά σ' ένα τραπέζι με καλεσμένους τα μέλη της οικογένειας δεν παρουσιάζονται. παίρνουν μπρος μονάχα οι

άντρες, γιατί η συζήτηση θα είναι ή φιλοσοφική, επομένως ακατανόητη για τις γυναίκες και τα παιδιά, ή καθαρά αντρική, επομένως ακατάλληλη για τα αυτιά των γυναικών. Στο "Συμπόσιο" του Πλάτωνα, η Διοτίμα, μια ξένη από τη Μαντίνεια, έγινε δεκτή μόνο στο κατώφλι της θύρας, απ' όπου σαν καλλιεργημένη γυναίκα που ήταν, μπορούσε να διακόπτει τις φαντασίες του Αριστοφάνη με τις ευφραδέστατες παρεμβάσεις της κι αυτό μονάχα γιατί στη χώρα της είχε το αξίωμα της μάντισσας. Όσο για τις συνηθισμένες καλεσμένες στα συμπόσια που παριστάνονται συχνά στα αγγεία, η θέση κι ο ρόλος τους είναι έξω από κάθε αμφιβολία. Οι γυναίκες αποζημιώνονται όμως στο γυναικωνίτη, όπου τα ζαχαρωμένα φρούτα και τα γλυκά των ζαχαροπλαστών της Κρήτης, της Σάμου και της Αθήνας τιμούνταν εξαιρετικά. Κάθε μαγείρισσα ετοίμαζε γλυκίσματα για τα Θεσμοφόρια και τις άλλες γιορτές, ενώ οι αξιοσέβαστες κυράδες τα κατανάλωναν σε μεγάλες ποσότητες με τη συντροφιά των γνωρίμων τους, που είχαν έρθει επίσκεψη στο σπίτι τους. Για τους Έλληνες ήταν αδιανόητο να φάνε μόνοι. Ο Πλούταρχος λέει ότι το να φάει κανείς μόνος του "δεν σημαίνει να γευματίσει, αλλά να γεμίσει το στομάχι του σαν τα ζώα". Γι' αυτό, εκτός της πρόσκλησης καλεσμένων, υπήρχαν διάφοροι τρόποι να φάει κανείς με συντροφιά: οργάνωναν συμπόσια στα οποία οι συνδαιτυμόνες συνέβαλαν εξίσου ή ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Αυτά τα συμπόσια γίνονταν σε νοικιασμένες αίθουσες ή στο σπίτι μιας εταίρας. Κάποτε κάθε συνδαιτυμόνας έφερνε το φαγητό του στο καλάθι. Τα προγράμματα του φαγητού δεν ήταν υπερβολικά. Σε μια κωμωδία λέγεται ότι ένα τραπέζι στην Αθήνα είναι πολύ ωραίο στην εμφάνιση, μα δεν χορταίνει ένα πεινασμένο στομάχι. Στους Διαλόγους του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα οι συνδαιτυμόνες δεν συζητούν καθόλου για τα φαγητά. Το κλασικό ιδανικό της Αττικής απαιτούσε το φαγητό να προσφέρεται ωραία αλλά να μην είναι πολύ. Να είναι τόσο όσο χρειάζεται για να καταπραΰνει μια κανονική πείνα, γιατί το κύριο δεν ήταν το φαγητό αλλά η συντροφιά των συνδαιτυμόνων και οι συζητήσεις.

Φιλοξενία

Οι Έλληνες ήταν πολύ φιλόξενοι. Κάθε καλεσμένος μπορούσε να φέρει όποιον ήθελε. Αυτή η συνήθεια γέννησε μάλιστα μια ιδιαίτερη κατηγορία ανθρώπων, στην οποία έδωσαν το περιφρονητικό παρατσούκλι "παράσιτα". Ο Πλούταρχος έγραψε ένα ολόκληρο κεφάλαιο αφιερωμένο στο πρόβλημα: ως ποιο Βαθμό μπορεί να χρησιμοποιήσει κανείς αυτό το δικαίωμα χωρίς να ξεπεράσει τα όρια της καλής συμπεριφοράς. Στο "Συμπόσιο" ο Πλάτωνας διηγείται ότι ο Αριστόδημος συνάντησε τον Σωκράτη με επίσημο ένδυμα και μαθαίνοντας ότι πηγαίνει στο τραπέζι του Αγάθωνα, αποφάσισε να τον συνοδεύσει αν και δεν ήταν καλεσμένος. Στο δρόμο ο Σωκράτης, απασχολημένος καθώς ήταν με ένα φιλοσοφικό πρόβλημα, Βράδυνε το βήμα του. Ο Αριστόδημος δεν παρατήρησε ότι ο φιλόσοφος έμεινε πίσω και μπήκε μόνος στο σπίτι του Αγάθωνα. Παρ' όλα αυτά δεν βρέθηκε σε δυσάρεστη θέση: οι θύρες ήταν διάπλατα ανοιχτές, και ένας δούλος τον οδήγησε αμέσως στην τραπεζαρία, όπου ο Αγάθωνας τον υποδέχτηκε με μεγάλη χαρά, λέγοντάς του ότι ήθελε να τον καλέσει προσωπικά, μα δεν μπόρεσε να τον βρει. Μόλις οι προσκαλεσμένοι έμπαιναν στο σπίτι, οι δούλοι τούς έβγαζαν τα υποδήματα. Θεωρούνταν αταίριαστο να κυκλοφορεί κανείς μέσα στο σπίτι με τα πόδια με τα οποία βάδιζε στο δρόμο. Πριν καθίσουν οι καλεσμένοι στο τραπέζι, τους έπλεναν και τους αρωμάτιζαν τα πόδια. Μα ούτε κι ύστερα απ' αυτή τη διαδικασία ήταν ωραίο να ρίχνεται κανείς στο φαγητό. Προηγούμενα οι καλεσμένοι περιφέρονταν στα δωμάτια, θαύμαζαν τα έπιπλα και τα αντικείμενα διακόσμησης και επαινούσαν την καλαισθησία του νοικοκύρη. Οι Έλληνες έδιναν μεγάλη σημασία στους καλούς τρόπους. Αυτό ζητούσε η εθιμοτυπία. Η συνήθεια να τρώει κανείς ξαπλωμένος, αν και άγνωστη στην ομηρική εποχή, ήταν παρ' όλα αυτά πολύ παλιά, όπως αποδεικνύεται από τα ζωγραφισμένα αγγεία του 7ου αιώνα. Σε κάθε κρεβάτι κάθονταν δυο άνθρωποι. Ξαπλώνονταν ακουμπώντας με τον αριστερό αγκώνα σε μαξιλάρι, έτσι που το στήθος τους ήταν μισοσηκωμένο. Αφού καθόταν όλος ο κόσμος, οι υπηρέτες έχυναν νερό στους καλεσμένους τους για να πλύνουν τα χέρια τους. έπειτα έφερναν κάτι τραπεζάκια χαμηλά, πάνω στα οποία ήταν έγκαιρα τακτοποιημένα τα φαγητά. Έφερναν τόσα τραπεζάκια όσα κρεβάτια ήταν στην αίθουσα, δηλαδή σε κάθε τραπεζάκι έτρωγαν δυο άνθρωποι. Οι Έλληνες δεν χρησιμοποιούσαν πιρούνια και μαχαίρια. Κουτάλια είχαν, αλλά προτιμούσαν να τα αντικαθιστούν με μια κόρα ψωμί. Το φαγητό το έπιαναν με τα χέρια. Τις μερίδες τις σέρβιραν ψιλοκομμένες για να πιάνονται εύκολα. Τα τραπεζομάντιλα και οι πετσέτες ήταν πράγματα άγνωστα. Οι αρχαίοι Έλληνες σκούπιζαν τα χέρια τους με ψίχα ψωμιού ή με ειδική κόλα που τη ζύμωναν με τα δάχτυλά τους και την έκαναν σφαιρίδια.

Το συμπόσιο

Στην Αθήνα ένα γεύμα δεν άρχιζε ποτέ με σούπα. Αν και οι σούπες θεωρούνταν υγιεινά και θρεπτικά φαγητά (το φαγητό που προτιμούσε ο Ηρακλής ήταν ζωμός από μπιζέλια), ήταν ταυτόχρονα "φαγητό των φτωχών" και γι' αυτό σ' ένα τραπέζι με καλεσμένους δεν ταίριαζε να προσφέρεις ζωμό. Στο πρώτο μέρος του γεύματος σέρβιραν χορταστικά φαγητά, και ειδικά ψάρια και πουλερικά: τη συνταγή για τις σάλτσες μάς τη μετέδωσε ο Αριστοφάνης: "... χύσε από πάνω σίλφιο, χύσε ξίδι, χύσε ακόμα λάδι, τρίψε τυρί, ρίξε από πάνω λίπη και σάλτσες ζεστές". Έτρωγαν σχετικά λίγο κρέας. Τα χορταρικά τα σέρβιραν με μια σάλτσα φτιαγμένη από λάδι, ξίδι και μέλι. Μερικά φαγητά των Ελλήνων μάς φαίνονται το λιγότερο παράξενα. Να ένα απόσπασμα του Αθήναιου στο οποίο περιγράφει το πρόγραμμα φαγητού ενός γεύματος: "Εμφανίστηκαν χέλια χοντρά και σχεδόν σκεπασμένα στο αλάτι, έπειτα ένα θαυμάσιο χέλι, από το οποίο δεν θα παραιτούνταν ούτε οι θεοί. Έφεραν ένα μεγάλο στομάχι ψαριού στρογγυλό σαν τον ουρανό. Όταν τελειώσαμε με το στομάχι του ψαριού, μας φέρανε κάτι πινάκια: το ένα είχε ένα κομμάτι σκυλόψαρο, το άλλο παχιά σουτιά, το τρίτο χταπόδι και πολύποδες ζεστούς". Σ' αυτό το μέρος του φαγητού δεν έπιναν κρασί. Οι Αθηναίοι προτιμούσαν να πιουν κρασί μετά το φαγητό. Άλλωστε το κρασί μπορούσε να αντικαταστήσει το φαγητό αν ήταν ανακατεμένο με κρίθινο αλεύρι και τριφτό τυρί. Αυτό το μείγμα ονομαζόταν κυκεώνας και ήταν το ποτό που προτιμούσαν οι Έλληνες. Οι δούλοι έφερναν ξανά νερό, οι συνδαιτυμόνες έπλεναν τα χέρια, έπειτα οι δούλοι σήκωναν τα κόκαλα και τα αποφάγια. Τώρα έφερναν άλλα τραπέζια φορτωμένα επιδόρπια και κρασιά. Άρχιζε το τραγουδί με τη συνοδεία αυλού, γέμιζαν τα κύπελλα κρασί με την ευχή "υγιάινε" και περνούσαν στο δεύτερο μέρος του γεύματος. Τα επιδόρπια ήταν νωποί και ξηροί καρποί, αλατισμένα αμύγδαλα, τυρί, σκόρδα, κρεμμύδια, γλυκές και αλμυρές πίτες, το καύχημα της Αττικής. Οι πίτες αυτές ήταν φτιαγμένες από μέλι, τυρί και λάδι. Ιδιαίτερη επιτυχία είχε το φαγητό που ονομαζόταν μυτλωτός, μια πίτα με τυρί ανακατεμένο με μέλι και σκόρδα. Αυτό το μέρος του γεύματος λεγόταν συμπόσιον. Τώρα έπιναν κρασί, "γλυκό και αρωματικό, που είχε τη μυρουδιά των λουλουδιών. Είναι ευχάριστο να πίνεις κρασί, το γάλα της Αφροδίτης", να συζητάς, να τραγουδάς, να διηγείσαι λογής-λογής περιστατικά, να ακούς μουσική, να παρακολουθείς τους χορούς. Οι Έλληνες δεν μπορούσαν να ακούν θλιβερές συζητήσεις στο τραπέζι.

Ανάμεσα στις συνηθισμένες διασκεδάσεις των τραπεζιών ήταν και τα αινίγματα. Εκείνος που δεν ήξερε να απαντήσει τιμωρούνταν να πει ένα κύπελλο κρασί. Να μερικά από τα αινίγματα αυτά: 1. Αν δεν μου πεις τίποτε, λες τ' όνομά μου. μα αν προφέρεις το όνομά μου ω θαύμα! Τότε δεν θα με μαντέψεις. (Η σιωπή). 2. Είμαι το σταχτόχρωμο παιδί ενός λαμπερού πατέρα. πουλί χωρίς φτερά υψώνομαι ως τους ουρανοί. μόλις γεννήθηκα και σκόρπισα αμέσως στον αέρα. (Ο καπνός). 3. Όταν με κοιτάς σε κοιτώ και γω, μα δεν σε βλέπω γιατί δεν έχω μάτια. όταν μιλάς, κοιτάζοντάς με, ανοίγω και γω το στόμα και κινώ τα χείλη, αλλά σιωπηλά, γιατί φωνή δεν έχω. (Ο καθρέφτης).

Μουσική-Χορός

Από τα πιο παλιά χρόνια η μουσική και ο χορός δεν έλειπαν από τα συμπόσια. Αργότερα (5ο-4ο αιώνα) για τη διασκέδαση των καλεσμένων συμφωνούσαν επαγγελματίες ηθοποιούς που ερμήνευαν σκηνές από τον Όμηρο αοιδούς, χορεύτριες, αυλητές. Τραγουδούσαν κι οι καλεσμένοι όλοι μαζί ή με τη σειρά. Ο Πλούταρχος μας λέει ότι το κλαδί της μυρτιάς περνούσε από χέρι σε χέρι. Αυτός που το έπαιρνε έπρεπε να τραγουδήσει παίζοντας λύρα, αν, βέβαια, ήταν σε θέση. Προς το τέλος του συμπόσιου ο αριθμός των συνδαιτυμόνων που ήξεραν να τραγουδούν ήταν συνήθως μεγαλύτερος από ό,τι στην αρχή. Επίσης δεν υπήρχε συμπόσιο χωρίς κότταβο, ένα παιχνίδι που το έφεραν από τη Σικελία. Κάθε συνδαιτυμόνας άφηνε στο κύπελλο λίγο κρασί, το οποίο έχυσε σε καθορισμένο μέρος. Ενώ άδειαζε το κύπελλο έλεγε από μέσα του ή δυνατά το όνομα της γυναίκας που αγαπούσε. Ο ήχος του χυνόμενου υγρού λεπτότερος ή χοντρότερος καθώς και η ακριβής ή λιγότερο ακριβής επιτυχία του καθορισμένου στόχου, ήταν δείκτες αν το αγαπώμενο πρόσωπο συμεριζόταν τα αισθήματά του. Κάποτε το κρασί το έχυναν στο δίσκο μιας ζυγαριάς, που έπρεπε να κατεβεί ως ένα ορισμένο σημείο ή να γκρεμίσει ένα σωρό αντικείμενα που ήταν στημένα από κάτω σε σχήμα πυραμίδας. Οι συνδαιτυμόνες εξέλεξαν έναν "πρόεδρο" του συμπόσιου που επέβλεπε την τήρηση της τάξης. Αυτός αποφάσιζε πόσο κρασί θα πίνουν και την ποιότητά του. Οι Έλληνες έπιναν με μέτρο. Να πει κανείς κρασί χωρίς να τον ανακατεύει με νερό, θεωρούνταν κατά τη γνώμη τους βάρβαρη συνήθεια. Μια κωμωδία λέει: Το πρώτο κροντήρι φέρνει υγεία, το δεύτερο ευχαρίστηση, το τρίτο ύπνο κι αφού το πεις πρέπει να πας στο σπίτι σου. Το τέταρτο κροντήρι φέρνει αυθάδεια, το πέμπτο ουρλιαχτά, το έκτο φασαρία στους δρόμους, το έβδομο ένα μελανιασμένο μάτι, το όγδοο κλήση στο δικαστήριο. Ο Αριστοφάνης το λέει συγκεκριμένα: "Δεν είναι καλά να μπεκρουλιάζεις. μόλις πεις πιο πολύ, μπαίνεις σε ξένες αυλές, ξυλοκοπάς και κάποιον. Ύστερα σαν συνέλθεις πληρώνεις τα σπασμένα". Ο Εύηνος ο Πάριος προσθέτει: "Για τον Βάκχο το καλύτερο μέτρο είναι η εγκράτεια ούτε πιο πολύ ούτε πιο λίγο. Αλλιώς μας οδηγεί στη μανία ή στη θλίψη". Παρ' όλα αυτά, οι συγγραφείς που αναφέραμε δεν τολμούν να παρουσιάσουν τους Έλληνες εγκρατείς στο ποτό. Δεν λέει τυχαία το ελληνικό ρητό: "Όποιος πίνει νερό δεν θα κάνει τίποτε σοφό". και για να αναγκάσουν τους πολύ διατακτικούς καλεσμένους να καταδικάσουν το δισταγμό τους υπάρχει ένα άλλο ρητό: "Πίνε ή φύγε". Το κρασί το ανακάτευαν σε αναλογία δύο μέρη νερό και ένα κρασί ή τρία μέρη νερό κι ένα κρασί. Το κρασί που ήταν ανακατεμένο με τρία μέρη νερό θεωρούνταν πολύ αδύνατο και το έλεγαν "ποτό για τα βατράχια". Παρά τα προληπτικά μέτρα που αναφέραμε, ο Αθηναίος όταν γύριζε από ένα συμπόσιο δεν μπορούσε να περηφανευτεί ότι είναι σε θέση να σταθεί γερά στα πόδια του κι ότι δεν έχει ανάγκη από συνοδεία. Τους καλεσμένους που δεν είχαν υπηρετές για να τους κρατούν, τους οδηγούσαν συνήθως στο σπίτι τους με ένα φανάρι, γιατί το δείπνο άρχιζε μετά τη δύση του ήλιου και τελειωνε όταν σκοτεινίαζε για καλά. Το καλοκαίρι το κρασί το ανακάτευαν με πάγο που έφεραν από τα βουνά και τον διατηρούσαν σε άχυρα και κουρέλια. Γι' αυτό το θέμα υπάρχει κι ένα ανέκδοτο: ένας συγγραφέας τραγωδίας ρώτησε την εταίρα με την οποία έτρωγε μαζί πώς τα καταφέρνει να κρατάει τόσο κρύο το κρασί. "Το τυλίγω με τους προλόγους σου", του απάντησε η εταίρα.

Οι Βιοτέχνες

Θα 'ταν απλοϊκό να πιστέψει κανείς ότι όλοι οι Αθηναίοι περνούσαν μια άνετη ζωή... Μέχρι τώρα έγινε λόγος μονάχα για τους ευκατάστατους. Εντελώς διαφορετική ήταν η κατάσταση των πολυάριθμων Αθηναίων βιοτεχνών. Βαδίζουν για να φτάσουν μια ώρα αρχύτερα στη δουλειά, να εργασθούν σκληρά ως τη δύση του ήλιου για να κερδίσουν το ψωμί της μέρας. Οι άνθρωποι αυτοί δεν έχουν ούτε καιρό ούτε χρήματα για να μπουν στο κουρείο. Αυτοί δεν παίρνουν μέρος ούτε στις φιλοσοφικές συζητήσεις που γίνονται στις στοές. Η τύχη τούς έγγραψε να εργάζονται σκληρά κάθε μέρα, από την ανατολή ως τη δύση του ήλιου. Τα παιδιά τους δεν τα διαπαιδαγωγούν παιδαγωγοί, τις γυναίκες τους δεν τις περιβάλλει η ευεργετική ησυχία του γυναικωνίτη. Βοηθούν το σύζυγο ή το γονιό στη σκληρή καθημερινή πάλη. Ο συναγωνισμός της φτηνής δουλειάς των δούλων έριχνε όλο πιο χαμηλά την τιμή των προϊόντων των ελεύθερων βιοτεχνών. Ακόμη πιο σκληρή ήταν η ζωή των απόρων, που ο αριθμός τους ήταν αρκετά μεγάλος στην Αθήνα.

Οι Φτωχοί

Η βασική τροφή των φτωχών ήταν το κριθάρι: ζωμός από κριθάρι, πίτες με κριθάλευρο και κρίθινα ψωμιά. Τους άρεσαν οι πηχτοί ζωμοί με μπιτζέλια ή φακές, κι αγόραζαν φτηνά αλλαντικά. Ο Αριστοφάνης κατηγορεί τους αλλαντοποιούς ότι χρησιμοποιούν κρέας από σκυλιά ή από γαϊδούρι, αλλά ας ελπίσουμε ότι ο ποιητής ήταν υπερβολικός. Το κρέας και το άσπρο ψωμί σπάνια εμφανίζονταν στο τραπέζι των φτωχών. Αντίθετα οι φτωχοί έτρωγαν πολλά αλατισμένα ψάρια φερμένα από τον Εύξεινο Πόντο. Έπιναν φτηνό κρασί νερωμένο, αλλά συνήθως έμεναν ευχαριστημένοι μονάχα με το νερό. Η Σπάρτη διέφερε εντελώς από την Αθήνα κι από όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι Σπαρτιάτες τρέφονταν με πιο πρωτόγονες και πιο χοντρές τροφές, μ' έναν παχύ χυλό από μπιτζέλια το ζωμό που ήταν το φαγητό που προτιμούσαν. "Μπορείς να φας μέλινα ζωμό" λέει ειρωνικά σ' ένα Σπαρτιάτη ένα πρόσωπο μιας χαμένης κωμωδίας του Αριστοφάνη. Διηγούνται πως ένας Συβαρίτης, που έτυχε σ' ένα σπαρτιατικό γεύμα, είπε: "Αληθινά οι Σπαρτιάτες είναι οι πιο γενναίοι άνθρωποι. Κάθε άλλος θα προτιμούσε χίλιες φορές να πεθάνει, παρά να ζήσει όπως αυτοί". "Τα συσσίτια των Σπαρτιατών αποτελούνταν από το μέλινα ζωμό", Βραστό χοιρινό κρέας, κρασί, πίτα γλυκιά και ψωμί από Βρώμη. τα δάχτυλα τα σκούπιζαν με τα ψίχουλα του ψωμιού. Αν θα πιστέψουμε τον Πλούταρχο, ήταν απαραίτητη μια ειδική αγωγή για να εκτιμήσει κανείς αυτό το ζωμό, που τόσο αγάπησαν οι Σπαρτιάτες. Ο Διόνυσος, ο τύραννος των Συρακουσών, αγόρασε ένα μάγιστρα από τη Σπάρτη και του έδωσε εντολή να του παρασκευάσει το γνωστό φαγητό. Όμως δεν κατάφερε να καταπιεί ούτε την πρώτη κουταλιά και την έφτυσε. Τότε ο μάγιστρας του είπε: "Για να δοκιμάσεις αυτό το φαγητό πρέπει να κάνεις σπαρτιατική γυμναστική και να κολυπήσεις στον Ευρώτα". Επειδή η πλειοψηφία των Ελλήνων εκείνης της εποχής δεν έκανε κάτι τέτοιο, ο σπαρτιατικός ζωμός δεν είχε καμιά επιτυχία, εκτός από τη Σπάρτη βέβαια. Η καθημερινή ζωή των Αθηναίων πολιτών, η εύθυμη και γεμάτη χαρές για ορισμένους, η Βαριά και

θλιβερή για τους άλλους, κυλούσε με την καθορισμένη τάξη, κάτω απ' τον ήρεμο ουρανό της Αττικής, μέχρι τότε που οι τρομερές θύελλες των πολέμων αναστάτωναν την πόλη.

Οι Πόλεμοι

Οι δρόμοι ερήμωναν. Στην Αγορά Βασίλευε ησυχία. Οι γυναίκες και τα παιδιά κρύβονταν από το φόβο στους γυναικωνίτες περιμένοντας θλιβερές ή χαρούμενες ειδήσεις. Κάτω απ' τις στέγες των στοών οι γέροι με τις κατάλευκες γενειάδες κλωθογύριζαν αναμνήσεις για τους αγώνες που έκαναν στα νιάτα τους, κριτικάροντας την τακτική των στρατηγών, και σκέφτονταν τι θα 'φερνε στα παιδιά τους ο καινούργιος πόλεμος: δόξα ή πρόωρο χαμό στα μακρινά πεδία των μαχών. Μα αν από μακριά οι πόλεμοι έρχονταν κοντά, αν ο εχθρός, συντρίβοντας τον αθηναϊκό στρατό, επέδραμε στην Αττική, η πόλη γνώριζε τότε τη δυστυχία, τα ερείπια, την πείνα και συχνά το μαζικό χαμό και την υποδούλωση των αγαπημένων.

Μια ημέρα από τη ζωή μιας αθηναίας

Τα παιδικά χρόνια ενός κοριτσιού δεν ήταν στερημένα από χαρά. Τα πρώτα χρόνια της ζωής η μάνα ή μια τροφός το κουνούσαν σ' ένα κρεμαστό καλάθι ή το κρατούσαν στα χέρια και το λίκνιζαν τραγουδώντας του ναουρισματα. Το παιδί τρεφόταν με χυλό στον οποίο έβαζαν μέλι για να γλυκάνει και το φύλαγαν από το κακό μάτι με πολλά φυλαχτά. Όλα θα πήγαιναν καλά αν δεν το τρόμαζαν συνεχώς με κάθε λογής ακάθαρτα και πονηρά πνεύματα, που παραφύλαγαν γύρω από το κρεβάτι του. Το κοριτσάκι δεν καταλάβαινε για τι λογής τέρατα γίνονταν λόγος, παρ' όλα αυτά όμως ο φόβος τρύπωνε στην ψυχής του. Όταν το κοριτσάκι άρχιζε να περπατάει, τα σύνορα του κόσμου του πλάταιναν αισθητά. Είχε έναν κηπάκο όπου μπορούσε να παίζει, είχε παιχνίδια και κατοικίδια ζώα. Τα παιχνίδια ήταν διάφορα: κούκλες πήλινες και κέρινες, βαμμένες ωραία, που μπορούσαν να κινούν τα χέρια και τα πόδια τους, σπιτάκια και βαρκούλες δερμάτινες, σχεδόν ίδιες με τις αληθινές, μαϊμουδάκια από άργιλο που κρατούσαν στα χέρια άμυχα πουλάκια. Αμαξάκια που κινούνταν με τροχούς και κουδουνίστρες που έκαναν φοβερό θόρυβο. Η κρεμαστή κούνια σηκωνόταν τόσο ψηλά που σου κοβόταν η αναπνοή. Στο κηπάκι υπήρχε αρκετός χώρος για να τρέχει με το στεφανάκι του ή να παίζει τόπι με τα αδελφάκια του, τα οποία ως τα επτά χρόνια μεγάλωναν μαζί με τα κοριτσάκια. Εκτός από τα σκυλιά και τις γάτες είχε κι ένα γερανό εξημερωμένο. Μπορούσε να πηγαίνει στο τραπέζι των μεγάλων όταν πρόσφεραν τα επιδόρπια και συχνά έπαιρνε το πρόγευμα στην εσωτερική αυλίτσα, μαζί με τον πατέρα και τη μητέρα του. Μάθαινε να διαβάζει, να γράφει και να παίζει διάφορα μουσικά όργανα. Δεν υπήρχε καμιά καθορισμένη μέθοδος αγωγής των κοριτσιών. Η μάνα τους μετέδιδε τις γνώσεις της, αυτές βέβαια που είχε. Ο Ευριπίδης υποστήριζε ότι η γυναίκα δεν γίνεται πιο καλή αν ξέρει πολλά. Το κορίτσι μάθαινε να πλέκει, να υφαίνει, να κεντάει, να μαγειρεύει νόστιμα φαγητά, να μπορεί να τα κάνει όλα με τα χέρια του. Έπειτα του έδειχναν πώς να κρατάει γερά από τα ηνία τις δούλες και πώς διευθύνεται το οικοκοινοβίο. Κι η αγωγή του σταματούσε εδώ. Να βλέπει όσο το δυνατό λιγότερα, να ακούει όσο το δυνατό λιγότερα και να θέτει όσο το δυνατό λιγότερες ερωτήσεις. Έτσι εννοούσε ο Ξενοφώντας την ιδανική αγωγή των κοριτσιών. Αποστολή της γυναίκας ήταν "να έχει τη φροντίδα του σπιτιού και να ακούει τον άντρα της". Στα γραπτά των ποιητών και των φιλοσόφων βρίσκονται πολυάριθμες επιβεβαιώσεις αυτής της αντίληψης. Ο αθηναίος δεν κρατούσε τη γυναίκα κλειδωμένη στο σπίτι, αλλά ολόκληρο το σύστημα της αθηναϊκής ζωής έδειχνε στη σύζυγο ότι η θέση της είναι στο σπίτι και ότι ο χώρος όπου θα περνούσε τη ζωή της τελείωνε μπροστά στην εξώθυρα. Τα νέα κορίτσια έβγαينαν στην πόλη συνοδευόμενα πάντοτε από τους γονείς ή από άλλα ηλικιωμένα πρόσωπα, αλλά και τότε μόνο για να πάρουν μέρος στις μεγάλες θρησκευτικές τελετές, σε μια κηδεία ή να μεταβούν στο ναό. Μόνο σε τέτοιες περιπτώσεις μπορούσε να τα δει το μάτι ξένου άντρα. Σε μια κωμωδία του Αριστοφάνη κάποια σύζυγος λέει: όταν ρώτησα τον άντρα τι αποφάσισε η εκκλησία του δήμου (η συνέλευση του λαού) αυτός μου απάντησε: "τι σε ενδιαφέρει; κλείσε το στόμα σου, και πρόσθεσε: σώπασα. Έτσι, λοιπόν, η γυναίκα βρισκόταν σε κατάσταση κατωτερότητας, πράγμα που δεν σημαίνει ότι δεν τη σέβονταν και προπαντός ότι δεν σεβόταν η ίδια τον εαυτό της. Ο άντρας μπορούσε να της επιτρέψει ή να της απαγορεύσει να μιλήσει για την πολιτική στη διάρκεια του φαγητού, αλλά είναι αναμφίβολο πως αυτή επεδίωκε να φέρει τη συζήτηση στα πολιτικά.

Γάμος

Σ' όλα τα ελληνικά κράτη ο γάμος κατοχυρωνόταν με νόμο. Η γυναίκα ήταν πολίτισσα και σαν τέτοια προστατευόταν από την ασπίδα των νόμων της πόλης- κράτους. Ένας πολίτης επιτρεπόταν να παντρευτεί μονάχα με μια πολίτισσα και μόνο τα παιδιά της νόμιμης συζύγου του κληρονομούσαν το όνομα και την περιουσία. Η μονογαμία αποτελούσε θεμελιακή αρχή του γάμου στους Έλληνες. Απαγορευόταν στους αθηναίους να παντρευτούν με μια ξένη. Στη Σπάρτη όσους έμεναν ανύπαντροι ως τα γεράματα δεν τους εκτιμούσαν όπως τους άλλους γέρους. Ένας νέος Λακεδαιμόνιος δεν παραχώρησε τη θέση του στο στρατηγό Δερκυλίδα λέγοντάς του: "γιατί και συ δεν έκανες αυτόν που θα παραχώρησει τη θέση του σε μένα". Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι έπρεπε να υπάρξει ανάμεσα στους συζύγους διαφορά 12-14 χρόνων. Συνήθως η νύφη ήταν 12-16 χρόνων και ο γαμπρός 24-30. Τέτοιες διαφορές θεωρούνταν κανονικές. Η τελετή του γάμου περιλάμβανε τρεις ξεχωριστές φάσεις: στο σπίτι της νύφης, μετακίνηση, στο σπίτι του γαμπρού. Η πρώτη και πιο σημαντική τελετή ήταν ο αρραβώνας, στον οποίο η παρουσία της νύφης δεν ήταν υποχρεωτική. Στην πράξη ο αρραβώνας περιοριζόταν στην υπογραφή του συμβολαίου του γάμου. Η προίκα καθοριζόταν στην υπογραφή του συμβολαίου του γάμου. Η προίκα του κοριτσιού αποτελούνταν από χρήμα ρευστό, ρουχισμό, πολύτιμα αντικείμενα και δούλους, και έφτανε το λιγότερο στο ένα δέκατο της περιουσίας του πατέρα της νύφης. Κάποτε δινόταν σαν προίκα κι ένας κλήρος γης με τη μορφή πλασματικής ενοικίασης. Οι αθηναίοι την παντρεμένη χωρίς προίκα δεν τη θεωρούσαν εξασφαλισμένη. Γι' αυτό κάποτε η εκκλησία ή μερικοί πλούσιοι πολίτες προίκιζαν τα κορίτσια των ανδρών που πρόσφεραν υπηρεσίες στην πατρίδα. Γάμος χωρίς προίκα δεν είχε ισχύ στους αθηναίους. Στις ιδιωτικές τελετές, δεν ήταν υποχρεωτικό να παραβρίσκεται ιερέας ή εκπρόσωπος του κράτους έτσι η παρουσία μαρτύρων στο κλείσιμο του συμβολαίου αποτελούσε επιτακτική ανάγκη. Σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου της συζύγου η προίκα επιστρεφόταν, γιατί κληρονόμος της δεν ήταν ο σύζυγος αλλά ο πιο κοντινός από αίμα συγγενής. Οι γάμοι γίνονταν τις μέρες που ήταν πανσέληνος και συνήθως το χειμώνα, το μήνα γαμηλιώνα, που ήταν αφιερωμένος στη θεά ήρα. Πριν από την τελετή και στα δύο σπίτια προσφέρονταν θυσίες στους

εφέστιους θεούς. Οι πλούσιες οικογένειες θυσίαζαν μια δαμαλίδα στο βωμό της Αθηνάς ή της Αρτεμης. Αλλά η πιο ευπρόσδεκτη προσφορά στους θεούς ήταν ένας βόστρυχος. Την προσφορά αυτή την έκαναν στην Αρτεμη και τα πλούσια και τα φτωχά κορίτσια, ενώ οι γαμπροί πρόσφεραν βοστρύχους στον Απόλλωνα. Σ' ένα αρχαίο ανάγλυφο παριστάνεται ο στολισμός μιας νύφης. Η νύφη καλύπτει το πρόσωπο με το πέπλο για να κρύψει τα δάκρυα. Μια δούλη τής πλένει τα πόδια και τα αλείφει με αρώματα. Το πιο χαρακτηριστικό νυφικό ένδυμα ήταν ο πέπλος. Τέλος, όλα είναι έτοιμα. Ο γαμπρός, καλλωπισμένος και αρωματισμένος, με ένα στεφάνι στο κεφάλι, συντροφευμένος από το συνοδό, τους συγγενείς και φίλους, έρχεται στο σπίτι της νύφης, που οι πύλες του ήταν στολισμένες έγκαιρα με κλαδιά ελιάς και δάφνης. Μπροστά σ' όλη την οικογένεια και στους μελλοντικούς, ο πατέρας προσφέρει θυσία στην εστία, δηλώνει επίσημα ότι δίνει την κόρη του στο γαμπρό και ότι από δω και μπρος δεν ανήκει στην οικογένεια των γονιών της, δηλαδή δεν πρέπει να τηρεί τη λατρεία των προγόνων του σπιτιού. Από δω και μπρος θα προσφέρει αναθήματα και θυσίες στους προγόνους της οικογένειας του συζύγου. Όλα είναι έτοιμα για το γαμήλιο δείπνο, μαζί και ο γαμήλιος πλακούνας, φτιαγμένος από σουσάμι και μέλι. Στο γάμο οι άντρες και οι γυναίκες έτρωγαν μαζί, αλλά οι γυναίκες δεν ξάπλωναν στα κρεβάτια, αλλά κάθονταν σε καθίσματα, στην απέναντι άκρη απ' αυτή που είχαν καταλάβει οι άντρες. Στις συζητήσεις όμως έπαιρνε μέρος όλος ο κόσμος. Όταν σουρούπωνε, στη θύρα ακούονταν ήχοι αυλού. Καλυμμένη με έναν πέπλο, όπως και μέχρι τότε, η νύφη έβγαине από το σπίτι για να ανεβεί στο αμάξι ανάμεσα στο γαμπρό και το συνοδό. Μπροστά από το αμάξι βάνιζαν οι αυλητές. Οι φίλοι μαζεύονταν γύρω από το αμάξι και τραγουδούσαν γαμήλια τραγούδια. Η μητέρα της νύφης βάνιζε πίσω από το αμάξι κρατώντας στο χέρι έναν πυρσό αναμμένο από την εστία του σπιτιού. Οι περαστικοί χαιρετούσαν την πομπή, αυηχόντας ευτυχία στους νεαρούς νεοπαντρεμένους και τους πείραζαν. Σ' όλη τη διάρκεια της διαδρομής αντηχούσε ο ιερός ύμνος, ο υμνός. Κι έτσι η συνοδεία διέσχιζε τους δρόμους και τις συνοικίες, συνοδεύοντας τους νιόπαντους, που πήγαιναν να συναντήσουν την ευτυχία που τους περίμενε. Στο κατώφλι του σπιτιού του γαμπρού, που ήταν επίσης στολισμένο με κλαδιά ελιάς και δάφνης, τη νεαρή σύζυγο τη δεχόταν η πεθερά. "δεν είχα τύχη να σου ανάψω τον πυρσό στο γάμο", λέγει μια μάνα που ο γιος της βρήκε το θάνατο πριν παντρευτεί (Ευριπίδης). Το σπίτι του γαμπρού όχι μονάχα ανακαινιζόταν και επιπλωνόταν με καινούργια έπιπλα, αλλά συχνά χτίζονταν καινούργιες αίθουσες και κτίρια, η αγαπημένη του δάφνη λέει στο βωσό της: "να μου χτίσεις ένα νυφικό θάλαμο, να μου χτίσεις ένα σπίτι και μια στάνη για τα πρόβατα". Στην πύλη τη σκεπασμένη με γιρλάντες λουλουδιών έβγαине ένα παιδάκι που έφερε ένα καλάθι με φρούτα και έψαλλε έναν ύμνο, που η επωδός του έλεγε: "πιο θαυμαστή θα είναι η καινούργια σου τύχη απ' την παλιά". Η νύφη έτρωγε ένα σύκο ή ένα κυδώνι- τα πιο γλυκά φρούτα -, σύμβολο της ήρεμης ευτυχίας την οποία θα χαιρόταν από δω και μπρος. Μα η νύφη δεν θα μπει μόνη της στο καινούργιο της σπίτι. Γυρίζει προς τους συγγενείς της, που σπεύδουν να την περιτριγυρίσουν κάνοντας πως θέλουν να την υπερασπίσουν από το σύζυγο. Ο σύζυγος την αρπάζει και τη σηκώνει στα χέρια του να την πάει στο σπίτι, χωρίς να παίρνει υπόψη τα ξεφωνητά της. Φροντίζει τα πόδια της νύφης να μην αγγίζουν το κατώφλι, γιατί αυτό θα ήταν κακοσημαδιά.

Παντρεμένη

Πρώτη φροντίδα της νεαρής συζύγου στο καινούργιο της σπίτι είναι να κάνει ιερές σπονδές μπροστά στην εστία και τα εμβλήματα των προγόνων του συζύγου, που έγιναν τώρα και δικό της πρόγονοι. Μια χορωδία κοριτσιών τραγουδάει ένα επιθαλάμιο, η τελετή τελειώνει. Τη δεύτερη μέρα το νεαρό ζευγάρι δέχεται τους φίλους. Κάποτε οι φίλοι τους κάνουν την τιμή να τους τραγουδήσουν εωθινό τραγούδι. Η μέρα αυτή λέγεται μέρα της αποκάλυψης. Τον πέπλο η νεαρή νιόπαντη θα τον δωρίσει στην ήρα, παρακαλώντας τη θεά να της χαρίσει ευτυχισμένη οικογενειακή ζωή. Έτσι λοιπόν η νεαρή σύζυγος βγάζει τον πέπλο και παρυσιάζεται μπροστά στους καλεσμένους που ήρθαν με τα γαμήλια δώρα. Τα δώρα είναι κάθε λογής: ζωγραφιστά αγγεία, σανδάλια, καθρέφτες, χτένες, αρώματα κι άλλα αντικείμενα. Τώρα η νεαρή γυναίκα έγινε οικοδέσποινα. Ο άντρας της είναι πολύ μεγαλύτερος στα χρόνια. Είναι έμπειρος κι όλος ο κόσμος τον θεωρεί καλό νοικοκύρη. Το πρωί της δεύτερης μέρας ο σύζυγος θα προσκυνήσει πρώτα τους θεούς και μαζί με τη σύζυγό του θα τους προσφέρει θυσία, παρακαλώντας τους να της δώσουν τη θεία χάρη να μάθει όλα όσα χρειάζονται και να αποκτήσει χρήσιμες συνήθειες. Με τη σειρά της η σύζυγος υπόσχεται ότι θα προσπαθήσει να είναι επιμελής. Στο χωρισμό η μάνα δεν της είπε παρά μόνο πως σαν σύζυγος πρέπει να είναι επιφυλακτική και σεμνή. Αλλά ο σύζυγος της, της εξηγεί πως από τη στιγμή που έγινε οικοδέσποινα έχει χρέος να μοιάζει με τη μάνα των μελισσών, να κάθεται πάντα μαζί με το σμήνος και να μην επιτρέπει στις μέλισσες να τεμπελιάζουν, δηλαδή να βάζει τις θεραπευτικές στη δουλειά και να τις μαθαίνει να 'ναι πειθαρχικές. Αυτή πρέπει να συγκεντρώνει όλα τα προϊόντα και τις προμήθειες, να τα μοιράζει και να φυλάει με φροντίδα τα αποθέματα, για να μην τυχόν σπαταλιέται σ' ένα μήνα αυτό που έπρεπε να φτάσει για χρόνο ολόκληρο. Όταν θα φέρουν το μαλλί, αυτή πρέπει να δώσει να γνέσουν και να υφάνουν. Η ίδια πρέπει επίσης να προσέξει τα οπωρικά να ξεραθούν καλά και να γιατρευτούν οι δούλοι που τυχόν αρρώστησαν. οι εξηγήσεις του συζύγου είναι πολύ λεπτομερειακές. Της λέει πως οι προμήθειες πρέπει να διατηρούνται με τάξη, κάθε πράγμα στην κατάλληλη θέση, κι οι υπηρέτριες πρέπει να μάθουν πως όταν παίρνουν κάτι να το βάζουν στη θέση του. Τα υποδήματα πρέπει να μπαίνουν στη σειρά, για να μπορεί να διαλέγει κανένας εύκολα το κατάλληλο ζευγάρι. Η ενδυμασία και το κρεβατοστρώσι πρέπει να κρατιούνται με τάξη, διπλωμένα με φροντίδα. Τα αγγεία ακόμα και τα δοχεία του φαγητού ούτε κι αυτά τα ξέχασε. Ο σύζυγος έχει τη γνώμη πως πρέπει να είναι τακτοποιημένα έτσι που να μπορεί κανείς να τα παίρνει εύκολα. Τα ακριβά πράγματα -τάπητες και διάφορα κοσμήματα -τα φύλαγαν στον κοιτώνα, γιατί ήταν το πιο εξασφαλισμένο δωμάτιο του σπιτιού. Στους ξερούς χώρους διατηρούνται τα σιτηρά και το ψωμί, στους ψυχρούς το κρασί, ενώ τα φωτεινά δωμάτια προορίζονται για εργασία. Ύστερα από τις θεωρητικές οδηγίες ο σύζυγος περνάει στα πρακτικά μαθήματα και μαζί με τη σύζυγό του αρχίζει να χωρίζει τα πράγματα κατά κατηγορίες. Πρώτα βάζουν κατά μέρος τα αντικείμενα της λατρείας, έπειτα τα ενδύματα για τις γιορτές και τη στρατιωτική στολή του συζύγου. Διαλέγουν ξεχωριστά τα στολισματα για τα δωμάτια της συζύγου, τα υποδήματα του άντρα και τα υποδήματα της γυναίκας. Καθορίζουν τον τόπο όπου θα κρατούν τα όπλα και τα εργαλεία για το λανάρισμα και το γνέσιμο του μαλλιού. Τα εργαλεία αυτά τα ξέρει πολύ καλά η νεαρή σύζυγος, γιατί στο πατρικό της σπίτι έμαθε να γνέθει και να υφαίνει. Χαιρετάει την ελαφρή καλαμμένα ρόκα σαν παλιά της φίλη, γιατί με τη συντροφιά της πέρασε ώρες ολόκληρες, κρατώντας την στο αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί τύλιγε το στριμμένο γνέμα στο μέταλλο αδράχτι. Να και ένα καλοθάκι με καλολαρισμένο μαλλί, το οποίο όταν γνέθει το κρεμάει από το χέρι της κοντά στον αγκώνα. Ο αργαλειός τής είναι πολύ γνωστός. Ώρες ολόκληρες πηγαινοερχόταν μπροστά του, από τη

μια άκρη ως την άλλη, γυρίζοντας τη σαΐτα, γιατί το στημόνι δεν ήταν τεττωμένο οριζόντια, μα κάθετα. Τα αντικείμενα οικιακής χρήσης, τα δοχεία του φαγητού, οι στάμνες και οι σκάφες για πλύσιμο και τα ταψιά για το ψήσιμο του ψωμιού, τα πινάκια για το φαγητό -διαλέγονται με φροντίδα από το σύζυγο και χωρίζονται σε δυο κατηγορίες: αυτά που είναι για καθημερινή χρήση και τα άλλα για ορισμένες περιπτώσεις. Τα τρόφιμα κι οι άλλες προμήθειες είναι κι αυτές σε δυο σωρούς: ο ένας αντιπροσωπεύει τη μηνιαία κατανάλωση, ο άλλος τα αποθέματα για τον υπόλοιπο χρόνο. Σύμφωνα με τη γνώμη του συζύγου έτσι φαίνεται καλύτερα ποιο από τα τρόφιμα πλησιάζει να τελειώσει. Τέλος, οι σύζυγοι διαλέγουν μια αποθηκάρια, την πιο εγκρατή στο φαγητό, στο ποτό και στον ύπνο δούλα, την πιο υπάκουη και την πιο συγκρατημένη. Αυτές οι ιδιότητες είναι εξαιρετικά σημαντικές. Τώρα όλα είναι εντάξει. Η νεαρή σύζυγος αρχίζει την οικογενειακή ζωή. Τη χαραυγή ξυπνάει τους δούλους και τους δίνει εργασία. Αυτή κρατάει τα κλειδιά από τις αποθήκες, γνέθει και υφαίνει. Πρέπει να είναι σεμνή και προκομμένη, υπόδειγμα για τις δούλες. Δεν θα 'ναι σπάταλη όπως ορισμένες γυναίκες, που σκορπούν τις προμήθειες με τέτοια επιπολαιότητα, που οι άντρες τους είναι αναγκασμένοι να τους πάρουν τα κλειδιά από τις αποθήκες. Ο άντρας δεν θα 'ναι ποτέ τραχύς μαζί της κι ούτε φιλάργυρος, έτσι που αυτή θα μείνει πάντα αφέντρα της αποθήκης. Η ζωή της παντρεμένης αθηναίας ήταν πολύ μονότονη. Από το σπίτι μπορούσε να βγει μονάχα με την άδεια του συζύγου, συνοδευόμενη από μια δούλα ή από έναν ηλικιωμένο συγγενή. Όμως κανένας δεν απαιτούσε τον περιορισμό των γυναικών που είχαν περάσει τα πενήντα. Φυσικά αυτά τα έθιμα δεν τα τηρούσαν με αυστηρότητα. Οι παντρεμένες γυναίκες πήγαιναν συχνά περίπατο και έκαναν επισκέψεις.

Στις εκδηλώσεις

Επίσης, οι γυναίκες ήταν παρούσες στις μεγάλες πομπές, στα μυστήρια, στους γάμους και στις κηδείες. Ένα μήνα μετά το γάμο, στις 11 του Ανθεστηρίωνα, η νεαρή σύζυγος προετοιμάζεται για τη μεγάλη γιορτή των ανθεστηρίων, γιορτή του ερχομού της άνοιξης, των πρώτων λουλουδιών και του καινούργιου κρασιού, που τώρα το είχαν για πώληση και έρχονταν στην Αθήνα να το αγοράσουν ξένοι και κάτοικοι των δήμων. τα ανθεστήρια κρατούσαν τρεις μέρες και κάθε μέρα είχε ένα ειδικό όνομα και μια πατροπαράδοτη εθιμοτυπία. Την πρώτη μέρα, στα πιθιοίγια, δηλ. Στη μέρα "των πιθών", ξεσφράγιζαν τα τεράστια πήλινα αγγεία όπου φύλαγαν το κρασί, δοκίμαζαν την καινούργια σοδειά και οι αγοραστές γέμιζαν τα αγγεία τους. Για τους δούλους η μέρα αυτή είχε εντελώς ξεχωριστή σημασία, γιατί ήταν η μόνη μέρα του χρόνου που είχαν το δικαίωμα να κάνουν και να πουν ό,τι ήθελαν. Φυσικά, κανένας δεν μπορούσε να εγγυηθεί πως στο τέλος της γιορτής δεν θα είχαν συνέπειες γιατί είχαν ερμηνεύσει πολύ κυριολεκτικά τα δικαιώματά τους...Σ' όλα τα σπίτια της Αθήνας η πρώτη μέρα άρχιζε με επίσημες θυσίες προς τιμήν των θεών, στις οποίες έπαιρνε μέρος ολόκληρη η οικογένεια και όλοι οι δούλοι του σπιτιού. Η πιο χαρούμενη μέρα ήταν η δεύτερη, οι χοές, δηλ. Η μέρα των φιαλών και των αγγείων. Το βράδυ, στο φως των πυρών, μπροστά στις αιχμάλωτες του γυναικωνίτη, ξετυλιγόταν μια ασυνήθιστη εικόνα μιας επίσημης και παράξενης πομπής. Στους ήχους των αυλών και των τυμπάνων περνούσαν χορεύοντας και τονίζοντας τον ιερό ύμνο των βακχίδων, νύμφες και μαινάδες ακολουθούμενες από σατύρους και Φαύνους. Στα κεφάλια των χορευτών, που ήταν ντυμένοι με δέρματα ζώων, αντηχούσαν μελωδικά κουδουνάκια κρεμασμένα από άνθινα στεφάνια. Στο κέντρο της συνοδείας φαινόταν ένα άρμα στολισμένο ωραία, στο μέσο του οποίου καθόταν η σύζυγος του άρχοντα-βασιλιά, παριστάνοντας τη γυναίκα του Διόνυσου. Την πήγαιναν στο ναό για να παντρευτεί με το θεό. Μετά τη συμβολική τελετή του γάμου με τον Διόνυσο, η σύζυγος του άρχοντα-βασιλιά έμενε όλη τη νύχτα στο ιερό, ενώ η συνοδεία πήγαινε στο θέατρο, όπου είχαν φέρει έγκαιρα πλήθος τραπέζια. Εδώ γινόταν το γεύμα των χρών, που περιέγραψε ο Αριστοφάνης στους "Αχαρνείς". Καθώς ερχόταν φέρνοντας φαγητό από το σπίτι του. Έτρωγαν κάτι μακρουλά ψωμάκια, αλειμμένα με μια καυτερή σάλτσα που προκαλούσε δίψα. Αφού όλος ο κόσμος καθόταν στα τραπέζια άρχιζε μια παράξενη άμιλλα. Οι συνδαιτυμόνες σήκωναν τα κύπελλα (χοές) γεμάτα κρασί και στο σύνθημα μιας σάλπιγγας έπιναν χωρίς ανάσα! Οποίος τέλειωνε πρώτος ανακηρύσσονταν νικητής και έπαιρνε για έπαθλο ένα ασκί γεμάτο καινούργιο κρασί. Από το θέατρο το πλήθος γύριζε τραγουδώντας με τη συνοδεία τυμπάνων κι όλη τη νύχτα στους θορυβώδεις δρόμους της πόλης κυκλοφορούσαν εύθυμες ομάδες κρατώντας πυρσούς. Έπειτα απ' αυτή τη νύχτα ακολουθούσαν οι χύτροι, πένθιμη μέρα που περιέφεραν χύτρες με διάφορους σπόρους. Αυτή ήταν η τελευταία μέρα των ανθεστηρίων, τη μέρα αυτή κάθε αθηναίος έβραζε στην ιερή πυρά συμβολικά φυτά για την τροφή των σκιών, που γύριζαν στη γη. Στον περίβολο του Ληναίου υψώνονταν δεκατέσσερις βωμοί, όπου πρόσφεραν θυσίες 14 γυναίκες, διαλεγμένες από τις καλύτερες οικογένειες της πόλης, οι ίδιες που την παραμονή συνόδευσαν στο ναό τη σύζυγο του άρχοντα-βασιλιά, οι αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως πολυάριθμες χοές. Τα διακοσμητικά τους σχέδια παριστάνουν διάφορες σκηνές των ανθεστηρίων, ανάμεσα στους εορταστές διακρίνονται πάντα μορφές παιδιών, Τα ανθεστήρια θεωρούνταν και γιορτή των παιδιών, συγκινητική και ποιητική συνάρτηση ιδεών, που συνδέουν τα παιδιά με τη χαρά της αναγέννησης της φύσης, ύστερα από το ψύχος του χειμώνα: τα παιδιά και τα πρώτα μπουμπούκια των λουλουδιών γιόρταζαν μαζί. Οι μικροί αθηναίοι, φορτωμένοι άνθη, κατέθεταν στεφάνια στο βωμό του Ευρυσάκη, γιου του Αίαντα, σε ανάμνηση της παραμονής του στην Αθήνα. Έκαναν περίπατο στους δρόμους μαζί με τους γονείς τους πάνω σε άρματα στολισμένα με πρασινάδα και λουλούδια και έπαιρναν μέρος στο τραπέζι που γινόταν το βράδυ των "χρών", ακόμη και η ηλικία των παιδιών υπολογιζόταν με βάση τον αριθμό των χρών στις οποίες είχαν πάρει μέρος. Αλλά να που έσβηναν οι τελευταίοι αντίλαλοι των ανθεστηρίων. Οι τοίχοι του γυναικωνίτη έκλειναν ξανά γύρω από τη νεαρή γυναίκα, ορίζοντας ολόκληρο τον κόσμο της. Σ' αυτό τον κόσμο υπήρχαν παιδιά, η εργασία στο νοικοκυριό, λίγη μουσική, καθώς και οι δούλες, οι οποίες από την άποψη της διανοητικής ανάπτυξης δεν διέφεραν πάρα πολύ απ' αυτή. Μα θα ήταν εξαιρετικά ευχάριστο να πλατύνει τα σύνορα αυτού του κλειστού κύκλου, και γι' αυτό η νεαρή κυρά κοίταζε συνεχώς το δρόμο, από το παράθυρο, προσπαθώντας ταυτόχρονα να μείνει αθάνατη.

Στο σπίτι

Πέρα από το παράθυρο βρισκόταν ένας άλλος κόσμος, σχεδόν απρόσιτος στη γυναίκα. Το σύνορο αυτού του κόσμου το αποτελούσε η θύρα, που φυλαγόταν από ένα θυρωρό. Στα χτυπήματα του μικρού μεταλλικού ρόπτρου, που ήταν κρεμασμένο στην εξώθυρα, απαντούσε πρώτα με τα γαβγίσματά του το σκυλί από την αυλή. Έπειτα έβγαίνει ο θυρωρός, ο οποίος άφηνε ή όχι τον επισκέπτη να μπει στην αυλή. Η αυλή αυτή, που στη μέση της υψωνόταν ο βωμός του Ερκειού Δία, προστάτη της εστίας, ήταν το κέντρο του σπιτιού. Εδώ έτρωγαν, εδώ περνούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους τα μέλη της οικογένειας και εδώ επίσης γίνονταν δεκτοί οι καλεσμένοι. Απ' τις δυο πλευρές κάτω απ' τις στοές, βρίσκονταν τα

δωμάτια. Στο βάθος, στο απέναντι από την είσοδο μέρος, βρισκόταν η πύλη που οδηγούσε στο δωμάτιο του άνδρα, κύρια αίθουσα της κατοικίας. Στο γυναικωνίτη μπορείς να φτάσεις μόνο περνώντας απ' αυτό το δωμάτιο. Ο γυναικωνίτης περιλάμβανε τον κοιτώνα των συζύγων, τα δωμάτια των κοριτσιών και τα διαμερίσματα όπου εργάζονταν οι δούλες. Εκτός από το σύζυγο, κανένας άλλος άντρας δεν επιτρεπόταν να μπει εκεί. Ο γυναικωνίτης ήταν τόσο απρόσιτος που κάποτε συνέβαιναν κωμικοτραγικά περιστατικά, σαν αυτό που διηγείται ο Δημοσθένης. Μια φορά στο σπίτι ενός αθηναίου, που είχε φύγει σε ταξίδι, τρύπωσαν ληστές. Οι γείτονες άκουσαν τα ξεφωνητά των γυναικών και είδαν πως γινόταν αρπαγή. Άρχισαν να φωνάζουν βοήθεια, αλλά κανένας δεν τόλμησε να μπει στο γυναικωνίτη, αν και έβλεπαν πως οι ληστές έβγαζαν τα πράγματα από το σπίτι.

Οικιακός εξοπλισμός

Όταν έκανε κρύο, στο σπίτι δεν ήταν πολύ ευχάριστα, γιατί, εκτός από ένα μαγκάλι με κάρβουνα, τα δωμάτια δεν είχαν άλλο μέσο θέρμανσης. Μονάχα στο μαγειρείο υπήρχε εστία. Από τα κάρβουνα που σιγόκαιγαν μέσα στη στάχτη της εστίας έπαιρναν φωτιά όταν νύχτωνε και έπρεπε να ανάψει το λυχνάρι. Κάποτε, αντί λυχνάρι χρησιμοποιούσαν μια χούφτα σαδιά. Άλλοτε για λυχνάρι μεταχειρίζονταν ένα μεταλλίνο κουτί ή ένα πήλινο αγγείο, γεμάτο από στουπιά αλειμμένο με μια ρητινώδη ουσία. Αυτό το τοποθετούσαν στο μέσο ενός πιο μεγάλου αγγείου από πηλό, όπου έτεφετε το αναμμένο φηίλι και κυλούσε το λιωμένο ρετσίνι. Το λυχνάρι κάπνιζε και πριτσάλιζε, γεμίζοντας καπνιά τους τοίχους και την οροφή. Η αλήθεια είναι πως η ζημιά δεν ήταν μεγάλη. Για πολύ καιρό στην Αθήνα οι τοίχοι ασπρίζονταν μόνο με ασβέστη. Ο Αλκιβιάδης υπήρξε ο πρώτος αθηναίος που στόλισε τους τοίχους με ζωγραφιές. Γι' αυτό το σκοπό έκλεισε στο σπίτι το ζωγράφο Αγάθαρχο και δεν τον άφησε να βγει πριν τελειώσει τη δουλειά του. Γενικά, όμως, για τα δωμάτια προτιμούσαν λυχνάρια με λάδι. Αυτά τα έφτιαχναν με μέταλλο ή με πηλό και είχαν δυο τρύπες. Η μια για να βάζουν το λάδι, η άλλη για να βάλουν το φηίλι. Πρέπει να πούμε πως σ' αυτά τα λυχνάρια έδιναν τις πιο ποικίλες μορφές. Σχεδόν όλα τα σπίτια είχαν δυο πατώματα. Κάποτε το δεύτερο πάτωμα νοικιαζόταν και τότε στα πάνω δωμάτια ανέβαινες απευθείας από το δρόμο με μια εξωτερική κλίμακα. Στα πιο μέτρια σπίτια η σκάλα ήταν εσωτερική και στο ισόγειο βρισκόνταν οι αποθήκες και συχνά και ο γυναικωνίτης. Η πλειοψηφία των ιδιωτικών σπιτιών της Αθήνας ανήκε, βέβαια, στην κατηγορία των μέτριων σπιτιών, ή καλύτερα ήταν ένα είδος καλύβας αποτελούμενης από δυο μικροσκοπικά καλυβάκια το ένα επάνω στο άλλο, που έβλεπαν απευθείας στο δρόμο. Οι στέγες τις περισσότερες φορές ήταν ίσιες, τα δωμάτια του ισογείου δεν είχαν παράθυρα, το φως της αυλής έμπαινε από τη θύρα. Τα δωμάτια του επάνω πατώματος όμως είχαν παράθυρα, κι από εδώ άρεσε στις γυναίκες να παρακολουθούν την κίνηση του δρόμου. Τα σπίτια δεν είχαν ξύλινες θύρες, εκτός από εκείνη που έβγαζε στο δρόμο και τη θύρα του δωματίου όπου φύλαγαν τα πολύτιμα αντικείμενα. Στα άλλα δωμάτια μπροστά στις θύρες υπήρχαν κρεμασμένα παραπετάσματα. Τα σπίτια των ευκατάστατων ανθρώπων ήταν επιπλωμένα αρκετά πλούσια. Ας αρχίσουμε από τα καθίσματα. Υπήρχαν καθίσματα με ερεισίνωτο (πλάτη δηλ.) ή χωρίς ερεισίνωτο, καθώς και ο θρόνος, δηλαδή ένα κάθισμα με υψηλό ερεισίνωτο. Στο θρόνο καθόναν ο οικοδεσπότης. Ήταν τόσο ψηλός, που για να μπορέσεις να καθίσεις σ' αυτόν έπρεπε να πατήσεις σ' ένα ειδικό καθισματάκι. Πάνω στα καθίσματα ήταν στρωμένα μαξιλάρια σκεπασμένα χαλάκια και στις πλάτες ήταν ριγμένα καινούργια καλύμματα. Τα κομψά κρεβάτια Κλίνες είχαν πόδια σταυρωτά, όπως και τα καθίσματα. Υπήρχαν κι άλλα είδη, με ίσια πόδια και με μικρό ερεισίνωτο στην άκρη και στη μια πλευρά, όπως στα μοντέρνα ντιβάνια. Τα απλά κρεβάτια, που λέγονταν κράββατοι, αποτελούνταν από ένα ξύλινο πλαίσιο με κοντά πόδια, από τα οποία δένονταν σταυρωτά μερικές ταινίες δερμάτινες. Σ' αυτό το δίχτυ των ταινιών τοποθετούσαν ένα σελάτ γεμάτο μαλλί, ένα σεντόνι και ένα μαξιλάρι. Για σκεπάσματα χρησιμοποιούσαν κουβέρτες, δέρματα προβάτων και γούνες, ανάλογα με τον καιρό. Το κρεβάτι ήταν το κύριο έπιπλο των αρχαίων ελλήνων, γιατί διάβαζαν, έγραφαν και σκέφτονταν ξαπλωμένοι στο κρεβάτι τους. Τα τραπέζια τα χρησιμοποιούσαν μόνο για φαγητό. Ήταν πολύ χαμηλά, για την ακρίβεια δεν ξεπερνούσαν το ύψος των κρεβατιών, γιατί, όπως είπαμε, οι έλληνες έτρωγαν ξαπλωμένοι στο κρεβάτι. Πολύ πιο γερές ήταν οι καλάθες, που δεν έλειπαν από τα σπίτια των αθηναίων, οι οποίες αντικαθιστούσαν τις ντουλάπες. Οι καλάθες ήταν τόσο μεγάλες, που καθεμιά τους μπορούσε να χωρέσει δύο ανθρώπους. Οι καλάθες έκλειναν με κάτι βαριές κλειδαριές και συχνά ήταν στολισμένες με κεντήδια, εγκόλλητα, γεωμετρικά σχήματα κ.ά. Στο σπίτι βρισκόνταν πολυάριθμα πήλινα αγγεία. Αυτά είχαν διάφορες μορφές και διαστάσεις και πολλές φορές ήταν ωραία. Το πιο μεγάλο αγγείο -ο πίθος -ήταν μια μεγάλη στάμνα, στρογγυλή, με πάτο σουβλερό ή ίσιο. Στους πίθους φύλαγαν κρασί, λάδι, σύκα, τρόφιμα αλατισμένα. Για μακρόχρονη διατήρηση το κρασί και το λάδι το έβαζαν σε αμφορείς, κάτι αγγεία με δύο χερούλια και μακρύ λαιμό. Τα στόμια των αμφορέων τα βούλωναν με ρετσίνι. Το αγγείο στο οποίο αναμίγνυαν στο τραπέζι το κρασί με νερό ονομαζόταν κρατήρας. Ο κρατήρας είχε σχήμα δοχείου με πολύ πλατύ στόμιο, με δυο χερούλια. Το σερβίτσιο του κρασιού συμπληρωνόταν με τις οινοχόες, αγγεία με ένα χερούλι κι ένα στόμιο απ' όπου χυνόταν το ποτό, και τον σκύφο, ένα είδος κυπέλλου ή κανάτας με ψηλό χερούλι. Εξαιρετική ποικιλία παρουσίαζαν τα ποτήρια, δηλαδή τα δοχεία που χρησιμοποιούνταν για το ποτό: φιάλες, σκύφοι, κύλικες, κάνθαροι και τέλος τα ρυτά. Το ρυτό ήταν ένα κέρατο πελεκημένο και γλυμμένο στη μυτερή του άκρη, που είχε μορφή κεφαλής ζώου, συνήθως κριαριού. Εδώ, στο κεφάλι, υπήρχε μια τρύπα για να χύνεται το υγρό, που έκλεινε με ένα μικρό καπάκι. Τα δοχεία του φαγητού των ελλήνων μάς είναι λιγότερο γνωστά. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν η χύτρα, ένα δοχείο με πόδια ή χωρίς πόδια, αλλά με κυκλικό πυθμένα, για να μπορεί να κάθεται σε τρίποδο. Στη χύτρα έβραζαν κρέας και λαχανικά. Για τα ψάρια υπήρχαν κάτι μεγάλα δοχεία. Το ψωμί και τις πίτες τις φύλαγαν σε πλεχτά κάνιστρα. Μια σκάρα, μαχαίρια και πιρούνια συμπλήρωναν τα εξαρτήματα του μαγειρείου. Όλα τα δοχεία των αρχαίων αθηναίων ήταν φτιαγμένα από πηλό κόκκινο ή κιτρινωπό, που τον προμηθεύονταν από τα κεραμοουργεία των προαστίων της πόλης. Στο κόκκινο βάθος του αγγείου ζωγράφιζαν ωραία μελανά σχέδια. Τα γυάλινα δοχεία αναφέρονται για πρώτη φορά στον Αριστοφάνη. Προηγουμένως από γυαλί κατασκεύαζαν μόνο κοσμήματα: χάντρες, σκουλαρίκια, περιδέρια, βραχιόλια. Ο χρόνος μετριόταν με το ρολόι: το γνώμονα, ένα ηλιακό ρολόι, εγκατεστημένο στον κήπο του σπιτιού, και την κλεψύδρα, ένα ρολόι με νερό, με το οποίο μετριόταν ο χρόνος ανάλογα με την ποσότητα του νερού που έτρεχε ομοιόμορφα σ' ένα δοχείο. Ορισμένα σχέδια σε αρχαία ελληνικά αγγεία παριστάνουν σκηνές από τη ζωή και τις ασχολίες των γυναικών. Τα σχέδια αυτά μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες σύμφωνα με το θέμα τους: οικιακές ασχολίες, καλλιπτισμός των γυναικών και διασκεδάσεις τους στην αποτραβηγμένη ζωή του γυναικωνίτη.

Ενδυμασία

Η γυναικεία ενδυμασία εκείνης της εποχής δεν έθετε ζητήματα κοπτικής αλλά απαιτούσε μεγάλη ευχέρεια στην τέχνη του στολισμού. Τα γυναικεία ενδύματα, όπως και τα αντρικά, χωρίζονταν σε δυο μεγάλες κατηγορίες: στην ελαφρή εσωτερική ενδυμασία και σ' ένα φόρεμα πιο χοντρό, τον πέπλο, που φοριόταν από πάνω. Ο χιτώνας των γυναικών ήταν συνήθως πιο μακρύς από τον αντρικό, ήταν απλό, μακρύ πουκάμισο, που έπεφτε ελεύθερα κατά μήκος του σώματος και πιανόταν μόνο με ένα κορδόνι. Οι παντρεμένες γυναίκες έδεναν το κορδόνι κόμπο, κάτω από το στήθος τους, ενώ τα νεαρά κορίτσια στο θώρακα ή στους γοφούς. Κάποτε ο χιτώνας είχε χιτιστά μανίκια. Οι άκρες του πιάνονταν με μια πόρπη από το δεξί ώμο ή τις έδεναν φιόγκο πάνω στο στήθος. Στις παρυφές ο χιτώνας ήταν στολισμένος με μια ταινία άλλου χρώματος, συνήθως χρώματος κρόκου. Στο σπίτι οι γυναίκες φορούσαν μόνο χιτώνα αλλά όταν έβγαιναν στο δρόμο φορούσαν από πάνω έναν πέπλο, δηλαδή ένα κομμάτι ύφασμα πλατύ περίπου 1,5 μέτρο και μακρύ 3-4 μέτρα, με το οποίο οι ελληνίδες καλύπτονταν επιδέξια, αφήνοντάς το να πέφτει σε πτυχές. Κάποτε, όταν δεν φορούσαν βέλο, άφηναν ελεύθερη μian άκρη του πέπλου και κάλυπταν μ' αυτήν το κεφάλι. Την ενδυμασία των γυναικών την έφτιαχναν από μάλλινο ύφασμα, πανί και λινάρι και ένα ύφασμα από άγνωστο υλικό, πολύ λεπτό και διάφανο, όπως η μουσελίνα. Τα χρώματα που προτιμούσαν ήταν: κίτρινο, κόκκινο, ερυθρό, πράσινο ανοιχτό, πράσινο λαδί, γκριζογάλανο, καφετί ανοιχτό και λευκό. Τους άρεσαν υφάσματα με σχέδια, ταινίες με ζωηρά χρώματα και κεντήματα. Μπορούμε να σχηματίσουμε μια ιδέα για τα κεντητά πέπλα αν κοιτάξουμε τα σχέδια των αγγείων ή αν διαβάσουμε στον Αισχύλο την περιγραφή της ενδυμασίας του Ορέστη. Στο δρόμο οι γυναίκες σπάνια φορούσαν στο κεφάλι τους καλύμματα, αλλά όταν έβγαιναν έξω από την πόλη κάλυπταν το κεφάλι τους με κάτι στρογγυλά καλύμματα με μυτερή κορυφή. Στα πόδια φορούσαν σανδάλια, υποδήματα λευκά ή κίτρινα και ένα είδος ψηλά άρβυλα. Όταν έβγαιναν στο δρόμο έπαιρναν μια ομπρέλα και ένα ριπίδι από φτερά παγωνιού ή ένα πιο ελαφρύ από ξύλο, με μορφή λωτού. Η ενδυμασία συμπληρωνόταν με κοσμήματα: χρυσά σπειροειδή ή μακριά σκουλαρίκια, χρυσά περιδέραια, διαδήματα, βραχιόλια (αυτά τα φορούσαν στο πάνω μέρος του βραχίονα), δαχτυλίδια και κάτι μικρούς χρυσούς δακτύλιους στην κλειδώση του χεριού. Ο καθρέφτης ήταν ένα αντικείμενο που δεν έλειπε από τη ζωή της γυναίκας. Οι καθρέφτες γίνονταν από καλοδολεμένο μέταλλο κι είχαν ένα χερούλι λιγότερο ή περισσότερο στολισμένο. Όταν οι εταίρες γίνονταν γριές χάριζαν τους καθρέφτες τους στην Αφροδίτη για την προστασία και τη μέριμνα που τους είχε η θεά.

Καλλωπισμός

Οι ελληνίδες είχαν μακριά και πυκνά μαλλιά. Τα έπλεκαν και τα έκαναν βοστρύχους και πλεξούδες, τα έπιαναν με ταινίες και καρφίδες (τσιμπιδάκια) και τους έκαναν διάφορα χτενίσματα. Στις ελεύθερες γυναίκες το κοντό μαλλί ήταν σημάδι πένθους ή αναγνώριση γηρατειών. Οι δούλες είχαν πάντοτε τα μαλλιά τους κομμένα κοντά. Οι ελληνίδες χρησιμοποιούσαν κρέμα για να ασπρίζουν τα μάγουλα, ψιμίθια, βαφές για τα φρύδια και τις βλεφαρίδες. Πολλές γυναίκες είχαν ολόκληρο εργαστήρι με καθρέφτες, τσιμπιδάκια, καρφίτσες, μπουκαλάκια με αρώματα και αρωματικές ουσίες, δοχεία με κρέμες. Για το βάψιμο του προσώπου και των χειλιών χρησιμοποιούσαν μολύβια ή ρίζα του φυτού αλκέα (είδος μολόχας). Τα φρύδια τα μαύριζαν με καπνιά ή με ψιλοτριμμένο αντιμόνιο. Τα βλέφαρα τα σκίαζαν ελαφρά με κάρβουνο. Τις βλεφαρίδες τις έβαφαν πρώτα μαύρες, έπειτα με ένα μείγμα από ασπράδι αυγού, αμμωνία και ρετσίνα. Οι γυναίκες έβαζαν πολλά μυρωδικά, όπως άλλωστε και οι άντρες, πράγμα που φαίνεται από τις πικρές μομφές του Σωκράτη.

Διασκεδάσεις

Η μουσική κατείχε σημαντική θέση στη ζωή της γυναίκας. Οι θωπευτικοί τόνοι της λύρας και τα βαριά τρέμουλα του δίαυλου αντηχούσαν συχνά στα διαμερίσματα του γυναικωνίτη. Γενικά οι Έλληνες ήταν μεγάλοι φίλοι της μουσικής και απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην ηθική της επίδραση. Οι Έλληνες προτιμούσαν τις χαμηλές συγχορδίες. Για τις διάφορες κλίμακες υπήρχαν ειδικές ονομασίες. Οι νότες της φωνητικής μουσικής και της ενόργανης μουσικής ήταν επίσης διαφορετικές. Η αρμονία ήταν ξένη προς την ελληνική μουσική. Παρ' όλο που οι Έλληνες γνώριζαν τις συγχορδίες, χρησιμοποιούσαν μονάχα την κλίμακα που την ονόμαζαν αντιφώνηση. Συνήθως τραγουδούσαν σε μια φωνή. Μια άλλη διασκέδαση των γυναικών ήταν τα οικιακά ζώα και τα πουλερικά. Είχαν σκυλιά και γάτες παιχνιδιάρικες, που τους άρεσε να παίζουν με τις κλωστές από ένα ατέλειωτο κέντημα, κοκόρια και κότες, χήνες, κάρνες αυθαδίκες, που ήξεραν να σκαλώνουν σε κάτι μικρές βαθμίδες και να κρατούν μια μικροσκοπική ασπίδα, γερανούς, πέρδικες και άλλα εξημερωμένα πουλιά, που τις εικόνες τους μπορεί να τις δει κανείς στα σχέδια των αγγείων. Μια εποχή έγιναν της μόδας οι πίθηκοι της Αιγύπτου, αλλά πιθήκους μπορούσε να δει κανείς πιο σπάνια και δεν ήταν εύκολο να τους προμηθευτεί. Μα θα ήταν μεγάλο λάθος να πιστέψει κανείς ότι όλες οι αθηναίες περνούσαν τον καιρό τους μπροστά στον καθρέφτη ή χαϊδεύοντας τις χορδές της λύρας. Η τέχνη του 5ου-4ου αιώνα παρουσίασε ιδιαίτερα τη ζωή της εύπορης γυναίκας. Υπήρχε όμως και μια άλλη ζωή γυναίκας, που συνήθως οι καλλιτέχνες αγνοούσαν. Η σκληρή, η πολύμοχθη ζωή πολυάριθμων άπορων οικογενειών δεν αποτελούσε πηγή εμπνεύσεως για τους ζωγράφους και τους ποιητές του ισχυρού ναυτικού κράτους. Η αθηναϊκή τέχνη εμπνέεται από τις πτυχώσεις των κομψών ενδυμάτων κι όχι από τους χοντροκομμένους και μπαλωμένους χιτώνες που αποτελούσαν την αμοιβή του καθημερινού μόχθου. Η ζήτηση γεννάει την προσφορά. Εκείνοι που πλήρωναν τα αγάλματα και τα αγγεία δεν θα έδιναν χρήματα για τόσο αποκρουστικές εικόνες, ενώ οι λίγοι οβολοί των φτωχών δεν προορίζονταν για την αγορά αντικειμένων πολυτελείας. Συχνά δεν έφταναν ούτε για το καθημερινό ψωμί.

Οι φτωχές

Παρ' όλα αυτά στις εμπνευσμένες ομιλίες των θεών και των ηρώων αντηχούσε και η γεμάτη φροντίδες ζωή του αθηναϊκού δήμου. Η γυναίκα του λαού, η γυναίκα του μόχθου, η κουρασμένη, η πρόωρα μαραμμένη, διακόπτει τους χορούς των τραγουδιών, ενώ στις κωμωδίες του Αριστοφάνη κλαίει μπροστά σ' όλους τη μαύρη της τύχη. Στις φτωχές οικογένειες η γυναίκα δουλεύει δίπλα στον άντρα. Σε μια επιγραφή γίνεται λόγος για τη γυναίκα ενός χρυσοχόου που Βοηθάει τον άντρα της να φτιάχνει περικεφαλαίες για τις παρελάσεις και να τις επιχρυσώσει. Η ανάγκη υποχρεώνει την Αθηναία να κάνει ακόμα και δουλειές δούλας, να εργαστεί σαν τροφός. Με τον τελευταίο οβολό η φτωχή γυναίκα αγοράζει λίγο αλεύρι ή δανείζεται από το γείτονα για να 'χει με τι να κάνει χυλό σε μια πλήλινη γαβάθα, να ψήσει κουλούρια και να τα πεί στην αγορά να τα πουλήσει. Τα μέλη της οικογένειάς της τα τρέφει με "ξηρά φύλλα ραδικιού", με "ρίζες ραδικιού" και άλλα φαγώσιμα φυτά. Από τότε που θα φέξει η μέρα κι ως τη δύση του ήλιου θα την δεις να γυρνάει εδώ και 'κει σαν τη σαίπα στον αργαλειό. Δεν έχει καιρό να τεμπελιάζει στο γυναικωνίτη, άλλωστε για ποιο γυναικωνίτη μπορεί να γίνεται λόγος στο άθλιο καλύβι

της, το κολλημένο στο Βράχο ή το σκαμμένο σ' αυτόν σαν φωλιά θηρίου. Δεν έχει δούλες για να κάνουν όλες Τις δουλειές του νοικοκυριού. Κι αν ακόμα έχει (01 δούλοι είναι τόσο φτηνοί!), αυτοί πεινούν μαζί μ' ολόκληρη την οικογένεια ή Βγάζουν το ψωμί τους όπως μπορούν. Τα παιδιά της δεν πηγαίνουν περίπατο με τα μάτια χαμηλωμένα σεμνά στη γη, συνοδευόμενα από έναν παιδαγωγό. Παίζουν κι ανακατεύουν τη σκόνη των δρομίσκων της Αθήνας. Μόλις μάθουν να διαβάσουν, πιάνουν δουλειά. Αν είναι χωριάτιστα κουράζεται ακόμα πιο πολύ. Πολύ πριν ξημερώσει ετοιμάζει φαγητό για τον άντρα και τα παιδιά, έπειτα Βγάζει τα Βόδια από το στάβλο και τα ποτίζει. Μαζεύει χόρτο για τα πρόβατα, τα κουρεύει, γνέθει και υφαίνει, ράβει τα ρούχα όλης της οικογένειας, περιποιείται το λαχανόκηπο, φέρνει νερό, αρμέγει τις γίδες, πλένει τα ρούχα στο ρέμα, φορτώνεται συχνά και κουβαλάει μακριά τα Βαριά δέματα με τα άπλυτα ρούχα. Κάθε χρόνο Βοηθάει τον άντρα να πετάει Τις πέτρες από το μικρό της κλήρο. Και κάθε χρόνο, όταν λιώνουν τα χιόνια, οι χείμαρροι κατεβάζουν απ' τα Βουνά άλλες πέτρες. Αυτών των γυναικών, είτε ζουν στην πόλη είτε στο χωριό, η μέρα δεν τους φαίνεται ποτέ μεγάλη. Αντίθετα, δεν τα καταφέρνουν να τελειώσουν, πριν νυχτώσει, όλες τις δουλειές τους. Μονότονα κυλούσε η ζωή μονάχα της εύπορης γυναίκας. Η υποδεέστερη όμως θέση της και η υπακοή που όφειλε στο σύζυγο δεν την εμπόδιζαν να του Βάζει συχνά τα δυο πόδια σ' ένα παπούτσι. Είναι γνωστή η διαβεβαίωση του Θεμιστοκλή ότι ο μικρότερος γιος του είχε τη μεγαλύτερη εξουσία πάνω στους Έλληνες, γιατί "επικεφαλής των Ελλήνων Βρίσκονται οι Αθηναίοι, επικεφαλής των Αθηναίων είναι αυτός, αυτόν τον διευθύνει η γυναίκα του και τη γυναίκα του ο γιος του!".

Διαζύγια

Το διαζύγιο, το σχεδόν άγνωστο στην ομηρική εποχή, έγινε την κλασική εποχή τόσο συχνό, που οι έλληνες ρήτορες θεωρούσαν την προίκα σαν απόλυτα αναγκαίο μέτρο για τη σταθερότητα της συζυγικής ζωής. Κι αυτό γιατί σε περίπτωση διάλυσης του γάμου ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος όχι μονάχα να επιστρέψει στον πατέρα ή τον κηδεμόνα της γυναίκας του την προίκα που είχε πάρει, αλλά να προσθέσει κι ένα συμπλήρωμα 18%, πράγμα που δεν ήταν εύκολο στον καθένα. Εκτός όμως απ' αυτή την υλική ζημιά, η ελληνική νομοθεσία δεν έβαζε κανέναν άλλου είδους εμπόδια για το διαζύγιο. Υπήρχαν δύο ειδών διαζύγια, η αποπομπή, δηλ. διαζύγιο ύστερα από αίτηση του συζύγου, και η απόλειψις, δηλ. διαζύγιο ύστερα από αίτηση της συζύγου. Η πρώτη περίπτωση δεν παρουσίαζε καμιά απολύτως δυσκολία! Αν ο σύζυγος ήθελε να χωρίσει τη σύζυγο, την έστελνε στους συγγενείς της, αφού κρατούσε τα παιδιά. Κανένας δεν ρωτούσε γιατί το έκανε! Οι αιτίες μπορεί να ήταν οι πιο διαφορετικές. Αλλά υπήρχε μια αιτία, η οποία οδηγούσε αναπόφευκτα στο διαζύγιο: αν δεν είχε παιδιά, ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος να χωρίσει τη γυναίκα. Στους έλληνες ο γάμος θεωρούνταν ιερός θεσμός, καθιερωμένος από τους προγόνους. Τα παιδιά ήταν οι συνεχιστές των παραδόσεων του γένους και της οικογένειας. Όταν πέθαινε ο πατέρας, τα παιδιά έπρεπε να συνεχίσουν τη λατρεία των προγόνων και να τιμούν τον τάφο του πατέρα τους. Οι έλληνες θεωρούσαν τη συζυγική ζωή σαν μια ανάγκη, στην οποία οι αμοιβαίες προτιμήσεις των νέων δεν είχαν καμιά σημασία, πολύ περισσότερο που βλέπονταν, συνήθως, για πρώτη φορά την ώρα του γάμου. Γάμος σήμαινε θεμελίωση οικογένειας και γέννηση παιδιών, για να μπορεί ο πατέρας να τα παρουσιάσει στη φατρία και στο δήμο του. Παιδιά πολλά και ωραία, να το ιδανικό της οικογενειακής ευτυχίας. Την τελευταία ημέρα των θεσμοφοριών γίνονταν διαγωνισμοί για την εκλογή των ωραιότερων παιδιών. Και οι μάνες των βλασταριών που αναγνωρίζονταν σαν τα πιο ωραία, γύριζαν τη μέρα αυτή στο σπίτι περήφανες κι ευτυχισμένες. Ένας άντρας άκληρος, συνεπώς ένας άντρας που είχε τη δυσμένεια των θεών, θεωρούνταν μισός πολίτης και πολυάριθμα αξιώματα, όπως π.χ. του άρχοντα και του στρατηγού, του ήταν απρόσιτα. Τις περισσότερες φορές οι άκληρες οικογένειες υιοθετούσαν τα παιδιά άλλων. Το υιοθετημένο παιδί δεχόταν τη λατρεία των προγόνων των καινούργιων του γονιών και ξέκοβε ολοκληρωτικά από την πραγματική του οικογένεια. Επίσης, υπήρχε η συνήθεια της αγοράς παιδιών. Το διαζύγιο με αίτηση της γυναίκας ήταν δύσκολο. Η γυναίκα έπρεπε να παρουσιαστεί προσωπικά στον άρχοντα και να του παρουσιάσει γραπτές αποδείξεις από τις οποίες να προκύπτει το δικαίωμα του αιτήματος της. Επειδή η αθηναία θεωρούνταν υποδεέστερη και ήταν εξαρτημένη, κι αυτή η απλή τυπική πράξη συναντούσε μεγάλες δυσκολίες. Η κατάσταση αυτή φαίνεται θαυμάσια από την περιγραφή της απόπειρας διαζυγίου της γυναίκας του Αλκιβιάδη, που μας άφησε ο Πλούταρχος. Ο Πλούταρχος θεωρεί εξαντλημένο το πρόβλημα και ασχολείται με τα σκυλιά του Αλκιβιάδη. Αν πάρουμε υπόψη μας ότι η Ιππάρχη έδωσε στον Αλκιβιάδη δέκα τάλαντα προίκα και ότι ο Αλκιβιάδης περίμενε άλλη τόση κληρονομιά μετά το θάνατο του πεθερού του, του Ιππώνικου, η ασυνήθιστη προσήλωσή του στους συζυγικούς δεσμούς γίνεται ευκολονόητη. Ο άντρας όμως δεν ήταν δεμένος με τίποτα εκτός από την προίκα. Μπορούσε μάλιστα να παντρεύει τη γυναίκα του με άλλον, χωρίς καν να ζητήσει τη συμφωνία της, όπως έκανε κι ένας πολίτης τόσο ενάρετος όπως ο Περικλής, πράγμα που δεν έβλαψε στο ελάχιστο τη φήμη του.

Εταίρες

Εντελώς διαφορετικά ζούσαν οι εταίρες. Σε διάκριση από τις άλλες γυναίκες, αυτές είχαν γνώσεις της λογοτεχνίας και δεν τους ήταν ξένη η τέχνη. Όχι, βέβαια, όλες. Οι εταίρες που δεν ήξεραν να παίζουν μουσικά όργανα ή τουλάχιστον να τραγουδούν και δεν μπορούσαν να κρατήσουν τους καλεσμένους με τις γνώσεις τους και με το λεπτό τους πνεύμα, είχαν ένα εύγλωττο παρατσούκλι: τις έλεγαν "πεζές δαμάλες", όπως λέγαν τους σπλίτες πεζούς, γιατί βάδιζαν βήμα χωρίς μουσική, και σε διάκριση από το ιππικό, που συνοδεύονταν πάντα από μουσικούς. Αυτή η κατηγορία των εταίρων ήταν πολυάριθμη, μα η ανάμνηση τους δεν κράτησε πολύ καιρό. Η θέση των καλλιερημένων και μορφωμένων εταίρων ήταν τελείως διαφορετική. Στα σπίτια τους μαζεύονταν πλήθος οι νέοι. Τις θαύμαζαν, έστηναν γι' αυτές χρυσά αγάλματα, οι ποιητές τις εγκωμίαζαν στα έργα τους. Πολλές έγιναν διάσημες για την εξυπνάδα και το πνεύμα τους, ενώ η αθηναϊκή λογοτεχνία γνωρίζει συλλογές επιγραμμάτων που γράφτηκαν από εταίρες. Σύζυγος, εταίρα ή δούλη, να οι τρεις δρόμοι που επεφύλασσε η τύχη σε μια γυναίκα στην Αθήνα.

Γηρατειά

Και σε όποιον απ' αυτούς την οδηγούσε η μοίρα, γρηγορότερα ή αργότερα την έβρισκε η αρρώστια ή τα γηρατειά. Στη θύρα του σπιτιού συγγενείς ή φίλοι θα σκαλώσουν δυο κλάδους: έναν ελιάς για να φυλάει την άρρωστη απ' τα κακά πνεύματα και έναν δάφνης για να της εξασφαλίζει την ευμηνία του Απόλλωνα. Θα κληθεί κι ο γιατρός, αλλά όχι αμέσως. Πρώτα θα ζητηθεί η βοήθεια ενός από τους πολυάριθμους ονειροεξηγητές και θα του διηγηθούν ως την τελευταία λεπτομέρεια τα όνειρα της άρρωστης. Αν ονειρεύτηκε πως τελείωσε την ύφανση ενός ιματίου για τον άντρα της κι όταν σηκώθηκε από τον αργαλειό τον έσπρωξε προς τον τοίχο, τα προμηνύματα είναι άσχημα. Μπορεί η αρρώστια να 'χει μοιραίο τέλος, γιατί η ζωή της γυναίκας είναι αδιανόητη χωρίς αργαλειό" ακόμα και στον τάφο της

βάζουν ένα αδράχτι. Με την επίδραση μεγάλης αμοιβής ο ερμηνευτής θα γλυκάνει ίσως την προφητεία, προλέγοντας μονάχα βαριά αρρώστια. Αν όμως η αμοιβή τού φανεί ανεπαρκής, θα δηλώσει ανοιχτά ότι το όνειρο αυτό σημαίνει θάνατο και ότι οι συγγενείς δεν πρέπει να λυπηθούν, γιατί την ίδια τύχη είχαν κι η Ανδρομάχη κι η Αντιγόνη και η Ηλέκτρα, αν και ήταν πιο ωραίες και πιο νέες από την άρρωστη. Μπορεί να δοκιμάσει να εξουδετερώσει τις ολέθριες συνέπειες του ονείρου, διηγώντας το όταν φανούν οι πρώτες ακτίνες του ήλιου. Τότε, όπως ισχυρίζονταν οι γέροι, και το πιο κακό όνειρο χάνει τη δύναμή του. Αλλά το καλύτερο απ' όλα είναι να απευθυνθεί κανείς κατευθείαν στο θεό θεραπευτή, τον Δασκλητιό, και στις δυο θυγατέρες του, την υγεία και την πανάκεια, οι οποίες, αν θέλουν, μπορούν να γιατρέψουν κάθε αρρώστια. Οι ιερείς του ναού του Ασκληπιού της Επιδαύρου (πόλης της Πελοποννήσου) είχαν τοποθετήσει μπροστά στο ιερό μια μεγάλη επιγραφή, όπου απαριθμούνταν όλα τα θαύματα που είχε κάνει ο θεραπευτής θεός, για να τα γνωρίσουν όλοι οι Έλληνες. Σύμφωνα με τη γνώμη των ιερέων, ακόμα και οι πιο φανατισμένοι σκεπτικιστές έπρεπε να πειστούν για τη θαυματουργή δύναμη του Ασκληπιού. Για παράδειγμα, μια αθηναία που την έλεγαν αμβροσία, τυφλώθηκε απ' το ένα μάτι κι ήρθε στο ναό, ζητώντας θεραπεία, αλλά δεν έδειξε στο ιερό τον προεπιλεγμένο σεβασμό. Οι άρρωστοι ξαπλώνονταν σ' ένα ειδικό διαμέρισμα του ναού και η θεραπεία γινόταν πάντα στη διάρκεια του "ιερού ύπνου". Μα επειδή ύστερα από κάθε θαύμα έπρεπε να φέρουν στο θεό ένα μεγάλο ανάθημα, μόνο οι πλούσιοι μπορούσαν να θεραπευθούν στο ναό του Ασκληπιού. Κι αν ακόμα οι ιερείς έκαναν ορισμένα "θαύματα" για να προσελκύσουν τους πιστούς, στις περισσότερες περιπτώσεις, πριν ξαπλωθούν οι άρρωστοι στο ναό, τους περιποιούνταν σύμφωνα μ' όλους τους κανόνες της ιατρικής επιστήμης, που την κατείχαν πολύ καλά. Χρησιμοποιούσαν τη δίαιτα κι ένα αυστηρό σύστημα ύπνου, περιπάτους και εντριβές, για να θεραπεύουν τα πρηξίματα, τα έλκη και τις ασθένειες του στομαχίου. Τα "θαύματα" χρησιμοποιούνταν λοιπόν σαν δολώματα, γιατί κάθε θεραπεία έπρεπε να πληρωθεί και αν κάποιος προσπαθούσε να γελάσει το θεό στο πρόσωπο του εκπροσώπου του, τιμωριόταν χωρίς αργοπορία. Οι ιερείς φρόντιζαν αυτό να το ξέρει όλος ο κόσμος. Αν τα οικονομικά δεν επέτρεπαν στην άρρωστη να θεραπευθεί από τον Ασκλητιό, την πήγαιναν να τη δουν οι γιατροί. Στην Ελλάδα υπήρχαν κάμπουσες ιατρικές σχολές, απ' τις οποίες η πιο γνωστή ήταν αυτή που άνοιξε στη νήσο Κω "ο πατέρας της ιατρικής", ο Ιπποκράτης. Αν οι μαθητές του επιθυμούσαν να αφιερώσουν τη ζωή τους στη θεραπεία των ασθενών, έπρεπε να δώσουν έναν ειδικό όρκο, που τον είχε συντάξει προσωπικά ο Ιπποκράτης. Παρ' όλα αυτά, κάθε άλλο παρά όλοι οι ιδιώτες γιατροί, που ήταν πολυάριθμοι στην Αθήνα, ακολουθούσαν τη συμβουλή του Ιπποκράτη, να θεραπεύουν τους ασθενείς χωρίς να απαιτούν μεγάλη αμοιβή. Η πλειοψηφία προτιμούσε να μετατρέψει την τέχνη σ' ένα προσοδοφόρο επάγγελμα. Υπήρχαν και πολλοί τσαρλατάνοι που παρίσταναν το γιατρό. Εναντίον τους πάλεψε επίμονα, αλλά σχεδόν μάταια, ο μεγάλος Ιπποκράτης, ο οποίος διακήρυτε ότι ο γιατρός πρέπει να απασχολείται με την υγεία του αρρώστου κι όχι με τα χρήματα. Οι τσαρλατάνοι αυτοί προσπαθούσαν να εντυπωσιάσουν τους ασθενείς φτιάχνοντας στις κατοικίες τους ειδικά "ιατρεία", προικισμένα με λουτήρες, με ασημένια εργαλεία, βεντούζες για να παίρνουν αίμα καθώς και διάφορες θεραπευτικές αλοιφές. Τα φάρμακα τα παρασκεύαζαν τότε οι ίδιοι οι γιατροί. Μερικοί απ' αυτούς πουλούσαν στην αγορά φάρμακα για όλες τις αρρώστιες. Δεν υπήρχε κανένας υγειονομικός έλεγχος για να παρακολουθεί την εργασία των γιατρών. Υπήρχαν και γιατροί του κράτους, που η δράση τους εγκωμιαζόταν κάποτε με ειδικές αποφάσεις της βουλής και της εκκλησίας του δήμου. Αυτοί είχαν ιατρεία που δέχονταν τους αρρώστους και τους βοηθούσαν υγειονομικά. Το βοηθητικό υγειονομικό προσωπικό αποτελούνταν εν μέρει από δούλους ειδικά εκπαιδευμένους. Κατά κανόνα οι βοηθοί αυτοί περιποιούνταν αποκλειστικά τους δούλους. Ο γιατρός που κατάγεται από ελεύθερους ανθρώπους επισκέπτεται τους αρρώστους το πρωί και το βράδυ. Ο γιατρός αυτός παίρνει υπόψη του "τη γενική κατάσταση της ατμόσφαιρας και το ξεχωριστό κλίμα κάθε περιοχής, τις συνθήκες και τον τρόπο της ζωής της άρρωστης, το είδος των συνηθισμένων ασχολιών της, την ηλικία, την ομιλία, τις δεξιότητες, τις σκέψεις, τα όνειρα, την αϋπνία, το περιεχόμενο και το χρόνο που βλέπει τα όνειρα, τον τρόπο των χειρονομιών, τα δάκρυα, το τρεμούλιασμα", κι άλλα συμπτώματα της αρρώστιας. Αφού συγκεντρώσει όλα τα αναγκαία στοιχεία, ο γιατρός της παραγγέλλει τι φάρμακο πρέπει να πάρει, το παρασκευάζει με το χέρι του και της το δίνει να το πει. Αν η άρρωστη γίνει καλά, τότε προσφέρει στο θεό γύψινο ομοίωμα των οργάνων, ή του μέλους του σώματος που είχε αρρωστήσει: ένα πόδι, ένα χέρι, ένα μάτι, ένα αυτί, μια μύτη κ.λπ.

Θάνατος

Αν η θεραπεία δεν βοήθησε και το μοιραίο τέλος έγινε αναπόφευκτο, τότε η μελλοθάνατη κόβει μερικούς βοστρύχους για να τους προσφέρει δώρο στον Απόλλωνα και την αδελφή του την Άρτεμη. Οι συγγενείς και φίλοι μαζεύονται λυπημένοι γύρω από το κρεβάτι για να ακούσουν και να φυλάξουν με φροντίδα τα τελευταία λόγια της. Την υποχρέωση αυτή αναλαμβάνει ο πιο στενός από αίμα συγγενής. Οι άλλοι θα χτυπήσουν δυνατά τα ορειχάλκινα αγγεία, που τα μετέτρεψαν για την ευκαιρία σε σήμαντρα, για να διώξουν τα κακά πνεύματα, που, όπως είναι γνωστό, δεν μπορούν να υποφέρουν τόσο βίαιους θορύβους. Πίστευαν πως χάρη στη φοβερή φασαρία η ψυχή θα καταφέρει να ξεφύγει από την ακούραστη επαγρύπνηση των ερινυών και να φτάσει ανεμπόδιστη στα Ηλύσια πεδία, όπου θα αναπαυτεί ήσυχα. Οι Έλληνες πίστευαν ότι ο κόσμος των νεκρών, ο Άδης, χωρίζεται σε δύο μέρη εντελώς διαφορετικά: το δεξιό μέρος, που προορίζεται για τους αγαθούς ανθρώπους, που οι ψυχές τους ζούσαν εδώ ήσυχα κι ευτυχισμένα, και το αριστερό μέρος, τον τρομερό Τάρταρο, όπου βασανίζονταν οι ψυχές των άτιμων και εγκληματιών. Η κύρια αποστολή των ερινυών ήταν ακριβώς να πετάξουν τις ψυχές στον Τάρταρο. Της νεκρής της κλείνανε τα μάτια και το στόμα για να 'χει όσο το δυνατό πιο κόσμια εμφάνιση και της κάλυπταν το πρόσωπο με ένα πανί. Αυτό το έκανε ο σύζυγος, ο αδελφός, η αδελφή ή ο γιος. Θλιβερή είναι η τύχη εκείνης που δεν έχει ένα φιλικό χέρι για να της προσφέρει την υπηρεσία αυτή. Οι γυναίκες θα πλύνουν το πτώμα με ζεστό νερό, θα το αλείψουν με αρωματικά έλαια, θα το ντύσουν και θα το καλύψουν μ' ένα σεντόνι λευκό. Στο μέτωπο θα βάλουν ένα στεφάνι από χρυσό ή από κερί. Το κρεβάτι του πόνου της μακαρίτισσας θα στολιστεί με πράσινα κλαδιά και με στεφάνια λουλουδιών, έπειτα θα το τοποθετήσουν σε ένα δωμάτιο που να βλέπει στην αυλή, με τα πόδια προς τη θύρα, σημάδι πως δεν θα ξαναγυρίσει ποτέ πια. Εδώ η νεκρή θα μείνει ένα μερόνυχτο και θα τη φυλάνε οι στενοί συγγενείς και τα μέλη της οικογένειας. Οι φίλοι του σπιτιού θα 'ρθουν να δώσουν τον τελευταίο χαιρετισμό κι όταν φύγουν δεν θα ξεχάσουν να πλύνουν τα χέρια με τρεχούμενο νερό, γιατί μπαίνοντας σε ένα σπίτι που το επισκέφτηκε ο θάνατος έχουν μολυνθεί. Όλο τον καιρό που η νεκρή βρίσκεται ξαπλωμένη στο κρεβάτι, με τα πόδια προς τη θύρα, τα μαλλιά της θα είναι κρεμασμένα στην εξώθυρα σε ένδειξη πένθους. Την άλλη μέρα πριν την ανατολή του ήλιου, που δεν πρέπει να δει αυτό το όχι

καθαρό θέαμα, η νεκρική πομπή θα κατευθυνθεί προς το κοιμητήριο. Αν στο σπίτι επιτρεπόταν να μοιρολογήσεις και να κλάψεις, στο δρόμο, σύμφωνα με το νόμο που ψηφίστηκε τον καιρό του Σόλωνα, η τήρηση της ησυχίας ήταν υποχρεωτική. Πίσω από τη νεκρή, που είναι τοποθετημένη σε μια νεκροφόρα και σκεπασμένη με λευκά σεντόνια, βάζοι σιωπηλοί πρώτα οι άντρες, έπειτα οι γυναίκες, οι στενοί συγγενείς και τα μέλη της οικογένειας. Μπορούσαν να πάρουν μέρος και άλλες ηλικιωμένες γυναίκες το λιγότερο 60 χρόνων. Όλοι οι συγγενείς σε ένδειξη πένθους φορούν ενδύματα κλειστού χρώματος και έχουν κοντά κομμένα τα μαλλιά τους. Το πήλινο φέρετρο θα κατεβεί στο ξηρό χώμα, το φρυγμένο απ' τον ήλιο της αττικής. Για να μην υποφέρει η νεκρή από δίψα, κοντά στο φέρετρο θα τοποθετήσουν έναν αμφορέα με νερό. Θα αφήσουν επίσης διάφορα αγγεία και στο στόμα της θα βάλουν έναν οβολό, για να πληρώσει τον χάροντα, το βαρκάρη που θα την περάσει από το ποτάμι της Στυγός στον κόσμο των νεκρών. Θα της δώσουν ίσως και μια πίτα με μέλι για να ημερέψει τον άγριο κέρβερο, το τρικέφαλο σκυλί που φυλάει την είσοδο του Άδη. Το μνήμα σκεπάστηκε με χώμα και στο κεφάλι της νεκρής τοποθετήθηκε μια στήλη, στην οποία είναι γραμμένο το όνομα της νεκρής και μια μονάχα λέξη "χαίρει!". Προφέροντας για τελευταία φορά το "αναπαύου εν ειρήνη", αυτοί που πήραν μέρος στη νεκρική συνοδεία θα χαιρετίσουν τη μακαρίτισσα. Θα σπεύσουν έπειτα να εξαγνιστούν από το μiasma, γιατί αλλιώς δεν μπορούν να 'ρθουν σε επαφή μ' άλλους ανθρώπους κι ούτε να πατήσουν σε ναό. Η κατοικία της νεκρής θα πλυθεί επίσης με νερό και στην εστία θα ρίξουν κομματάκια θειάφι. Οι μέρες του μήνα του πένθους περνούν γρήγορα.. Ύστερα από πολλούς αιώνες, οι αρχαιολόγοι, καθαρίζοντας προσεχτικά την ανώμαλη επιφάνεια, τη φαγωμένη απ τις βροχές και τους ανέμους, της επιτύμβιας στήλης, θα διαβάσουν το όνομα αυτής που βρήκε τελευταίο καταφύγιο στον τάφο αυτό. Θα βρουν εκεί τον αμφορέα και τα άλλα αγγεία, ορισμένα ίσως ανέπαφα, καθώς και τον οβολό που τον περιμένει μάταια ο Χάροντας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (479 – 431 Π.Χ.)

3. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΡΦΩΣΗΣ – Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΣΙΑ – Η ΑΘΗΝΑ ΓΙΟΡΤΑΖΕΙ

- **Η μόρφωση των παιδων**

- ύψιστος παιδευτικός σκοπός: η αρμονική ανάπτυξη του σώματος και του πνεύματος
 - + ανάπτυξη καλαισθησίας
 - + ανάπτυξη κοινωνικότητας
 - + ανάπτυξη ευπρέπειας
 - + ανάπτυξη οξυδερκούς πολιτικής κρίσης

- η **μουσική** κατέχει κυρίαρχη θέση στο εκπαιδευτικό σύστημα

- **εκπαιδευτικοί φορείς:**

α. παιδαγωγός

β. γραμματιστής

γ. κιθαριστής

δ. παιδοτρίβης

ε. σοφιστές -> δίδασκαν: ρητορική, τέχνη ορθής έκφρασης και την ικανότητα να πείθεις το λαό.

στ. η ίδια η πόλη με την πνευματική ατμόσφαιρα που είχε διαμορφωθεί: «Ελλάδος παιδευσις»

- **οι Αθηναίοι αγρότες**

- με μικρή ιδιοκτησία αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού και καλλιεργούν με τη βοήθεια δούλων τα χωράφια τους.

- **Εργαστήρια**

- οι τεχνίτες ζουν στην πόλη

- τα εργαστήρια και τα μαγαζιά τους είναι συγκεντρωμένα σε μια συγκεκριμένη περιοχή (π.χ. κεραμείς στον Κεραμεικό)

- **εμπόριο**

- εισαγωγικό (τρόφιμα, πρώτες ύλες: ξυλεία, μέταλλα), εξαγωγικό εμπόριο (υφάσματα, όπλα, κατεργασμένα δέρματα, αγγεία και έπιπλα)

- ακμάζει η τάξη των μετοίκων

- **διανόηση**

- οι καλλιτέχνες, οι διανοούμενοι και οι πολιτικοί υλοποιούν το «χρυσό αιώνα» του Περικλή

- **γιορτές**

- Παναθήναια

- Μεγάλα ή εν άστει Διονύσια

- Ανθεστήρια

- Ελευσίνα

ΕΡΩΤΗΣΗ

Να συγκρίνετε το εκπαιδευτικό σύστημα της Αθήνας με το αντίστοιχο της Σπάρτης.

Τα Παναθήναια αποτελούσαν τη σημαντικότερη γιορτή στην Αθήνα και τελούνταν προς τιμήν της θεάς Αθηνάς. Σύμφωνα με την παράδοση, η γιορτή εγκαινιάστηκε από το μυθικό βασιλιά Εριχθόνιο, ενώ μετά το συνοικισμό -τη συνένωση των αγροτικών κοινοτήτων της Αττικής με την Αθήνα- αναδιοργανώθηκε, ονομάστηκε Παναθήναια και ορίστηκε να εορτάζεται στις 28 του μήνα Εκατομβαιώνος (Ιουλίου).

Από το 566/5 π.Χ., επί άρχοντος Ιπποκλείδη, καθιερώθηκαν τα Μεγάλα Παναθήναια, τα οποία εορτάζονταν με μεγάλη λαμπρότητα κάθε τέσσερα χρόνια και διαρκούσαν δώδεκα ημέρες. Στα Μεγάλα Παναθήναια γίνονταν πολλές τελετές, θυσίες -μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση κατείχε η λεγόμενη εκατόμβη (θυσία 100 βοδιών)- καθώς και μουσικοί και γυμνικοί αγώνες με πανελλήνιο χαρακτήρα. Το κρέας από τις θυσίες μοιραζόταν στους πολίτες στο χώρο της Αγοράς. Επίσης, πραγματοποιούνταν αγώνας πυρρίχιου χορού, στον οποίο συμμετείχαν ένοπλοι άντρες κάθε ηλικίας.

Το βράδυ της παραμονής των Μεγάλων Παναθηναίων λάμβανε χώρα η *παννυχίς*, με χορούς νεαρών αγοριών και κοριτσιών. Με την ανατολή του ήλιου, την 28η Εκατομβαιώνος -ημέρα των γενεθλίων της Αθηνάς- άρχιζε η λαμπαδηφορία, προκειμένου να μεταφερθεί η φλόγα από το άλσος του Ακάδημου έξω από την πόλη στο βωμό της Αθηνάς στην Ακρόπολη. Στη συνέχεια, όλος ο πληθυσμός συμμετείχε στη μεγάλη πομπή που ξεκινούσε από τον Κεραμεικό και κατέληγε στην Ακρόπολη, για να μεταφέρει το ιερό πέπλο που προοριζόταν για το ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος καθώς και τις υπόλοιπες προσφορές για τη θεά.

Ο πέπλος ήταν ένα μεγάλο τετράγωνο ύφασμα με παράσταση Γιγαντομαχίας, που ύφαιναν κάθε χρόνο οι εκλεκτές αθηναίες παρθένες (*εργαστίνας*) υπό την εποπτεία της ιέρειας της θεάς. Το ίδιο θέμα απεικονιζόταν στο αέτωμα του ναού της Αθηνάς, που οικοδομήθηκε την εποχή του Πεισίστρατου στην Ακρόπολη, και συνδεόταν με το μύθο της συμμετοχής και διάκρισής της στη Γιγαντομαχία. Ο πέπλος απλωνόταν σαν ιστίο σε ένα τροχοφόρο πλοίο που διέσχισε την Αγορά και έφτανε μέχρι τον ΄ρειο Πάγο, ενώ στη συνέχεια μεταφερόταν στα χέρια και παραδιδόταν στους ιερείς που αναλάμβαναν να ντύσουν με αυτόν το άγαλμα της θεάς. Στην πομπή συμμετείχαν γυναίκες με κάνιστρα (καλάθια), τα οποία περιείχαν προσφορές για τη θεά και τα μετέφεραν στο κεφάλι (κανηφόροι), ηλικιωμένοι που κρατούσαν κλαδιά ελιάς (θαλλοφόροι), έφιπποι νέοι, καθώς και άλλοι άντρες που κρατούσαν δοχεία, *σκάφες*, (σκαφηφόροι) και γυναίκες ή νεαρά κορίτσια με υδρίες στον ώμο (υδριαφόροι). Η προσφορά και η μεταφορά των αγγείων αυτών ήταν καθήκον των μετοίκων. Την πομπή ακολουθούσαν και όσα ζώα (αίγες, κριάρια, ταύροι, αγελάδες, πρόβατα) προοριζόταν για τις θυσίες στην Αθήνα. Σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών, η πομπή των Μεγάλων Παναθηναίων απεικονίστηκε στη [ζωφόρο του Παρθενώνα](#).

Πολλά αγωνίσματα διοργανώνονταν κατά τη διάρκεια της γιορτής, στα οποία συμμετείχαν αθλητές και από άλλες πόλεις. Οι νικητές λάμβαναν ως έπαθλο έναν Παναθηναϊκό αμφορέα με λάδι και στεφανώνονταν με κλαδί ελιάς. Επίσης, εκπρόσωποι των πόλεων που είχαν ιδιαίτερους δεσμούς με την Αθήνα, όπως οι αποικίες τους και από το 425/4 π.Χ. και οι συμμαχικές πόλεις, έφταναν στην Αθήνα και πρόσφεραν ζώα για τις θυσίες και αναθήματα.

Τα Μεγάλα Παναθήναια δικαιολογημένα έχουν χαρακτηριστεί ως η σημαντικότερη γιορτή της Αθήνας. Δεν αποτελούσαν μόνο μία εκδήλωση δύναμης και υπεροχής της Αθηναϊκής ηγεμονίας, αλλά και συμβόλιζαν την ενότητα της πόλης λόγω της συμμετοχής σε αυτήν ολόκληρου του πληθυσμού της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΦΟΡΜΕΣ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

- Ο ΑΡΧΙΔΑΜΕΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (431π.Χ. – 421 π.Χ.)

▪ Τα αίτια

- η Αθήνα στρέφεται προς το Ιόνιο και την Αδριατική -> έρχεται σε σύγκρουση με Κόρινθο < κύρια σύμμαχο Σπάρτης που θεωρούσε δυτικές θάλασσες ως χώρο δικής της επιρροής
- η πολιτειακή διαφορά Αθήνας – Σπάρτης -> αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ τους -> σύγκρουση αντίθετων κοσμοθεωριών

▪ Οι αφορμές

- η ανάμειξη των Αθηναίων στη διαμάχη ανάμεσα στην Κόρινθο και την Κέρκυρα για την Επίδαμνο
- οι Κορίνθιοι ωθούν σε αποστασία από την Αθηναϊκή Συμμαχία την Ποτίδαια

- Ο Περικλής απαγορεύει στα πλοία Μεγαρέων, συμμάχων της Σπάρτης, να αγκυροβολούν σε λιμάνια της Αθηναϊκής Συμμαχίας (**Κατά Μεγαρέων ψήφισμα**) -> οι «**τριακοντούταις σπονδαί**» έχουν παραβιαστεί
- **Συνέδριο Σπάρτης:** Κορίνθιοι – Μεγαρείς – φιλοπόλεμη μερίδα Σπάρτης προτείνουν πόλεμο
- Οι εχθροπραξίες αρχίζουν το 431 π.Χ. - **Πελοποννησιακός Πόλεμος σε 3 φάσεις:**
α. αρχιδάμειος πόλεμος (431 -421π.Χ.)
β. σικελική εκστρατεία (415 – 413 π.Χ.)
γ. δεκελεικός πόλεμος (413 – 411 π.Χ.)

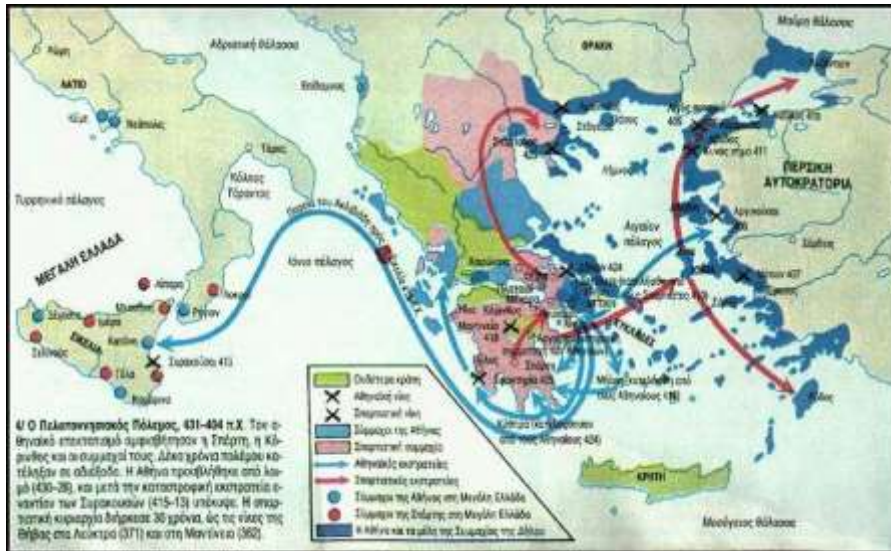
▪ αρχιδάμειος πόλεμος (431 -421π.Χ.)

- εισβολή Θηβαίων στην Πλάταια, φίλη της Αθήνας
- ο Αρχιδάμος λεηλατεί την ύπαιθρο Αττικής και ο πληθυσμός οχυρώνεται μες στην πόλη
- **430 π.Χ.:** λοιμός και θάνατος του Περικλή -> στην πολιτική ζωή κυριαρχούν οι δημαγωγοί
- Οι Αθηναίοι πιέζουν οικονομικά τους συμμάχους -> εξεγέρσεις -> βίαιη καταστολή εξέγερσης Λέσβου
- **425 π.Χ.:** κατάληψη Σφακτηρίας από Αθηναίους και σύλληψη Σπαρτιατών -> η Σπάρτη ζητά ειρήνη -> οι Αθηναίοι την απορρίπτουν
- Οι Σπαρτιάτες μεταφέρουν τον πόλεμο στη Μακεδονία: ο Βρασιδίας καταλαμβάνει την Αμφίπολη -> οι Αθηναίοι στέλνουν Κλέωνα στη Χαλκιδική -> θάνατος και των δύο στρατηγών
- Με πρωταγωνιστή το Νικία υπογράφεται ειρήνη για πενήντα χρόνια.

Ερώτηση

Ο Ηρόδοτος έγραψε για τους Περσικούς Πολέμους και ο Θουκυδίδης για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Ποιος. Κατά τη γνώμη σας, είχε δυσκολότερο έργο και γιατί;

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Σικελική Εκστρατεία

Το μετέωρο βήμα της αθηναϊκής αυτοκρατορίας

Ο μεγαλύτερος αδελφοκτόνος εμφύλιος σπαραγμός της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, ο Πελοποννησιακός (431-404 π.Χ.) διεξήχθη κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο. Όμως έμελλε να κριθεί από μία εκστρατεία στη Σικελία, το αποτέλεσμα της οποίας ήταν πραγματικά κοσμοϊστορικά.

Το 415 ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, η διαμάχη μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών για τον έλεγχο του ελληνικού χώρου, βρισκόταν σε μια κρίσιμη καμπή. Οι Αθηναίοι είχαν κατορθώσει μέχρι εκείνη τη στιγμή να περάσουν σχετικά αλώβητοι μέσα από τις συμπληγμάδες της σπαρτιατικής στρατιωτικής υπεροχής και του Λοιμού, συνεχίζοντας να διαθέτουν την υπεροχή στη θάλασσα και με το δίκτυο των συμμαχιών τους λίγο ή πολύ αλώβητο.

Η Σικελία και η Κάτω Ιταλία γενικότερα (οι περιοχές γνωστές ως "Μεγάλη Ελλάδα") δεν ήταν δυνατό να μείνει εκτός της διαμάχης που είχε συγκλονίσει ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Ήδη πριν ξεκινήσει ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, η Αθήνα ως συνεπής ιμπεριαλιστική δύναμη, είχε ξεκινήσει μία προσπάθεια προσεταιρισμού όσο το δυνατόν περισσότερων ελληνικών πόλεων της Κ.Ιταλίας, ακόμη και μέσω της δημιουργίας νέων οικισμών (Θούριοι). Υπήρχε, βεβαίως, ένα μεγάλο εμπόδιο σε αυτήν την προσπάθεια: οι περισσότερες και ισχυρότερες πόλεις της περιοχής ήταν Δωρικές, αποικίες της Σπάρτης, της Κορίνθου και άλλων δωρικών μητροπόλεων, οπότε έβλεπαν τουλάχιστον με καχυποψία τους Αθηναίους.

Γνωρίζοντας, επίσης, την "τάση" των Αθηναίων να επιβάλλουν τη θέληση τους στους συμμάχους τους με κάθε μέσο, οι Έλληνες της Κ.Ιταλίας δεν ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι να αφήσουν τις πόλεις της κυρίως Ελλάδας να αναμιχθούν ενεργά στις υποθέσεις τους. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η λεγόμενη Α' Σικελική Εκστρατεία, η πρώτη απόπειρα των Αθηναίων να θέσουν υπό τον έλεγχο τους τις ελληνικές πόλεις του μεγάλου και εύφορου νησιού της κεντρικής Μεσογείου, να αποτύχει παταγωδώς. Η τριετής εκστρατεία (427-424 π.Χ.) κατέληξε στο συνέδριο της Γέλας, όπου οι σικελικές πόλεις δήλωσαν την διάθεση τους να ρυθμίζουν "τα του οίκου τους" δίχως εξωτερική βοήθεια, ωστόσο το αποτέλεσμα ουσιαστικά ήταν ένας θρίαμβος των Συρακουσών, της ισχυρότερης ελληνικής πόλης της Κ. Ιταλίας.

Οι Αθηναίοι με βαριά καρδιά διαπίστωσαν ότι επί του παρόντος δεν υπήρχε περιθώριο για κυριαρχία επί των Ελλήνων της Ιταλίας, ωστόσο συνέχισαν να βρίσκονται σε στενή επαφή με τουλάχιστον πέντε πόλεις της περιοχής, αναμένοντας ευκαιρία να επέμβουν δραστικά στην περιοχή. Ωστόσο, αυτή η ευκαιρία τους δόθηκε από μία πόλη που βρισκόταν εκτός της αθηναϊκής σφαίρας επιρροής, την Έγεστα.

ΤΟ ΞΕΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

Η Έγεστα δεν ήταν εξαρχής ελληνική πόλη. Ανήκε στους γηγενείς Σικελούς (ή Σικανούς), ωστόσο αντίθετα με κάποιους σικελικούς οικισμούς στην καρδιά της νήσου, οι Έγεσταίοι είχαν αναμιχθεί με τους Έλληνες και είχαν εξελληνιστεί σχεδόν ολοκληρωτικά την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Πέρα από τους οικισμούς των Ελλήνων (που κατείχαν όλη την ανατολική πλευρά του νησιού και τα παράλια, πλην του δυτικού άκρου) στην Σικελία υπήρχαν οι γηγενείς Σικανοί και οι Καρχηδόνιοι, που είχαν αποικίσει την δυτική άκρη της Σικελίας.

Κοντά στην Έγεστα βρισκόταν ο Σελινόοντας, ισχυρή δωρική αποικία, που διατηρούσε σχέσεις με τις Συρακουσές. Η προσπάθεια των Συρακουσίων να ηγεμονεύσουν επί των υπόλοιπων Σικελών

(Ελλήνων, Σικανών και Καρχηδόνιων) τους είχε φέρι σε ακόμη στενότερη επαφή με τους Σελινούντιους, οι οποίοι πλέον απειλούσαν ακόμη και την ύπαρξη της Έγεστας. Οι Εγεσταίοι προσπάθησαν να βρουν βοήθεια από τους Ακραγαντινούς και στη συνέχεια τους πανίσχυρους Καρχηδόνιους, ωστόσο δεν είχαν επιτυχία. Γνωρίζοντας την επιθυμία των Αθηναίων να αναμιχθούν στα εσωτερικά της Σικελίας, έστειλαν στη συνέχεια πρεσβεία στην πόλη της Παλλάδας, ζητώντας βοήθεια και υποσχόμενοι ότι θα κάλυπταν τα έξοδα του εκστρατευτικού σώματος, αν αποφάσιζε ο Δήμος να τους συμπράξει.

Οι Αθηναίοι δεν ήταν αναφανδόν υπέρ της εκστρατείας. Επρόκειτο για μία "περίεργη" φάση του εμφυλίου, όπου η Αθήνα συνέχιζε να διατηρεί την πρωτοκαθεδρία στη θάλασσα, αλλά συνέχιζε και να μη διακινδυνεύει μια μεγάλη μάχη με τον πανίσχυρο στρατό των Πελοποννησίων αντιπάλων της. Η επαίσχυντη καταστροφή της Μήλου (το σύνολο των ενήλικων αρρένων κατοίκων της εκτελέστηκαν και τα γυναικόπαιδα εξανδραποδίστηκαν) έδειχνε αν μη τι άλλο την αποφασιστικότητα της Αθήνας, που προσπαθούσε να ξεφύγει από την μοίρα της Πόλης-Κράτους και να εξελιχθεί σε μία πραγματική αυτοκρατορία.

Η αίτηση των Εγεστέων για βοήθεια αποτέλεσε μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους Αθηναίους, ώστε να ολοκληρώσουν αυτό που άφησαν ημιτέλες κατά τη διάρκεια της Α' Σικελικής Εκστρατείας. Και, μάλιστα, αντιμετωπίζοντας αυτή τη φορά ευθέως τη μεγαλύτερη ελληνική δύναμη της Σικελίας, την πόλη των Συρακουσών.

Προφανώς η σκέψη του "ίσχυρου άνδρα" της Αθήνας την εποχή αυτή, του χαρισματικού Αλκιβιάδη, περιστρέφονταν γύρω από τις δυνατότητες που άνοιγε για την Αθήνα τυχόν επιτυχημένη εκστρατεία στη Σικελία. Η "πύλη της Δύσης" θα ήταν ανοιχτή, οι δυνατότητες οικονομικές, κυρίως της Σικελίας θα βρίσκονταν στη διάθεση της και η επικράτηση επί της Σπάρτης διαφαινόταν σίγουρη. Και αν έπεφτε η Σπάρτη για τη φιλοδοξία του Αλκιβιάδη, δεν υπήρχαν σύνορα.

Με αυτά τα δεδομένα, ο Αλκιβιάδης ως επικεφαλής των ριζοσπαστών Δημοκρατών, κατάφερε να πείσει τον Δήμο να εγκρίνει την εκστρατεία, παρά την αντίθεση των μετριοπαθών Δημοκρατικών που είχαν ηγέτη τους το Νικία. Οι ολιγαρχικοί της Αθήνας παραδοσιακά φιλολάκωνες, δεν ήταν δυνατό να επηρεάσουν επί της ουσίας τα πράγματα σε αυτήν την συγκυρία, ωστόσο δεν είχαν πει ακόμη τον τελευταίο τους λόγο: θα φρόντιζαν για την αποτυχία της εκστρατείας στη συνέχεια.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΗΓΕΣΙΑΣ

Ο ιδιοφυής Αλκιβιάδης, ο πλέον ενθουσιώδης υπέρμαχος της εκστρατείας και ο άνθρωπος που είχε ένα απολύτως ολοκληρωμένο όραμα για την προσπάθεια αυτή, ήταν μοιραία ένας από τους ηγέτες της εκστρατείας. Ο Δήμος, σε μία επιδείξη δημοκρατικότητας, έθεσε μαζί με τον Αλκιβιάδη ως συναρχηγούς τον Νικία και το Λάμαχο. Ο Νικίας, ως αρχηγός της μετριοπαθούς μερίδας, δεν πίστευε στην εκστρατεία και η τοποθέτηση του στην αρχηγία της, ιδιαίτερα με την τροπή που πήραν στη συνέχεια τα πράγματα, ήταν ένα από τα μεγαλύτερα σφάλματα των Αθηναίων σε αυτήν την υπόθεση. Ο Αλκιβιάδης είχε επιδιώξει ο ίδιος να ψηφιστεί ο Νικίας, προφανώς θεωρώντας ότι παραμένοντας πίσω ο γηραιός μετριοπαθής θα μπορούσε να επηρεάσει τα πράγματα εναντίον της συνέχισης της εκστρατείας και της ενίσχυσης του εκστρατευτικού σώματος που ο Αλκιβιάδης γνώριζε ότι μοιραία θα χρειαζόταν κάποια στιγμή. Ο τρίτος συναρχηγός ήταν ένας ικανότατος στρατιωτικός ηγέτης που είχε δρέψει δάφνες κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου, αλλά που δεν διέθετε την πολιτική ευφυΐα και οξυδέρκεια του Αλκιβιάδη, ούτε βεβαίως και την αποφασιστικότητά του.

Ο τίτλος και των τριών ήταν Στρατηγός Αυτοκράτορας, δηλαδή στρατηγός με αυξημένες αρμοδιότητες και επί της ουσίας "δικτατορική" εξουσία πάνω στο εκστρατευτικό σώμα. Επίσημα, οι καθορισμένοι στόχοι της εκστρατείας ήταν δύο τακτικής φύσεως και ένας στρατηγικής. Οι τακτικοί στόχοι ήταν η ενίσχυση της Έγεστας στη διαμάχη με το Σελινούντα και η παλινόστηση των δημοκρατικών Λεοντινών, που είχαν εξοριστεί από την πόλη τους. Ο στρατηγικός στόχος, όπως διατυπώθηκε στο σχετικό ψήφισμα, ήταν να γίνει ότι είναι απαραίτητο ώστε να εξυπηρετηθούν τα αθηναϊκά συμφέροντα στην Σικελία.

Είναι προφανές ότι ο τρίτος στόχος θα "εξυπηρετείτο" καλύτερα με την πλήρη κατάκτηση της Σικελίας, άλλωστε όλες οι αρχαίες πηγές συμφωνούν ότι αυτός ήταν ο πραγματικός στόχος του αθηναϊκού εκστρατευτικού σώματος.

Για έναν τέτοιο φιλόδοξο στόχο, καθώς το νησί ήταν πολυάνθρωπο και διέθετε πολλές ισχυρές πόλεις, οι δυνάμεις που αρχικά διατέθηκαν μοιάζουν μάλλον μικρές, ωστόσο ο Αλκιβιάδης είχε εμπιστοσύνη στις διπλωματικές του ικανότητες και θεωρούσε ότι θα μπορούσε να πείσει πολλούς ντόπιους να συνδράμουν τους Αθηναίους στις προσπάθειες τους.

Συνολικά, με τις 100 τριήρεις (60 πολεμικές και 40 οπλιταγωγές) θα μεταφέρονταν στην Σικελία 5.100 οπλίτες, εκ των οποίων οι 2.200 ήταν Αθηναίοι. Αναλυτικά η σύνθεση του στρατεύματος ήταν 1.500 πολίτες Αθηναίοι οπλίτες της μέσης τάξης, 700 Αθηναίοι θήτες (κατώτερης τάξης) εξοπλισμένοι επίσης ως οπλίτες, 500 Αργείοι, 250 Μαντινείς και άλλοι 2.150 σύμμαχοι των Αθηναίων, όλοι εξοπλισμένοι ως οπλίτες. Ακόμη, περί τους 480 Κρήτες Τοξότες, 700 σφενδονήτες από τη Ρόδο, ακόμη 120 ψιλοί από τα Μέγαρα και 30 ιππείς. Υπήρχαν βεβαίως και τα πληρώματα των πλοίων, περί τους 20.000 (κάθε τριήρης είχε περίπου 200 άτομα πλήρωμα) που θα μπορούσαν να συνδράμουν σε περίπτωση μεγάλων συρράξεων.

Ο Αλκιβιάδης είχε προετοιμάσει την εκστρατεία με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και ήταν κυριολεκτικά "η ψυχή της", αφού εκείνος γνώριζε τι ακριβώς χρειαζόταν να κάνει για να επικρατήσει. Ωστόσο, ο δραστήριος μα και αμφιλεγόμενος άνδρας, δεν έμελλε να δει την εκστρατεία να υλοποιείται, αφού το όνομα του αναμίχθηκε σε ένα τρομερό σκάνδαλο.

ΚΑΚΟΙ ΟΙΩΝΟΙ; ΞΕΚΙΝΗΜΑ ΜΕ ΕΜΠΟΔΙΑ

Οι ολιγαρχικοί της Αθήνας, των οποίων εκλεκτό τέκνο (κοινωνικά) ήταν ο Αλκιβιάδης πριν στραφεί προς τους Δημοκρατικούς και μάλιστα προς την ακραιφνώς ριζοσπαστική πτέρυγα τους, δεν έτρεφαν επεκτατικές φιλοδοξίες. Για εκείνους, αυτό που προείχε ήταν η διατήρηση του κοινωνικού και πολιτικού status quo; η ίδια ακριβώς θέση την οποία υπερασπιζόνταν και οι αντίπαλοι των Αθηναίων, Σπαρτιάτες.

Αν και η αποδοχή τους από το Δήμο ήταν μηδαμινή, δεν σταματούσαν, με εργαλείο τις περίφημες

"Εταιρείες" (αδελφότητες αριστοκρατών), να προσπαθούν να καθοδηγήσουν τα πράγματα κατά τα συμφέροντα τους.

Στην περίπτωση της εκστρατείας της Σικελίας, αφού δεν είχαν τη δυνατότητα να ματαιώσουν την ψήφιση της εκστρατείας, προσπάθησαν να την υπονομεύσουν εξ αρχής, δημιουργώντας ένα πρωτοφανές σκάνδαλο, το οποίο ουσιαστικά "σφράγισε" την τύχη της εκστρατείας πριν καν αναχωρήσουν τα πλοία από τον Πειραιά.

Το Μάιο του 415 π.Χ., ενώ οι προετοιμασίες για την αναχώρηση του σώματος κορυφώνονταν, ένας μεγάλος αριθμός ερμαιικών στηλών, βρέθηκαν ακρωτηριασμένες! Επρόκειτο για μέγιστη ιεροσυλία, για ένα σκάνδαλο πραγματικά κατακλυσμιαίων διαστάσεων για τα δεδομένα της Αθήνας της εποχής.

Ο Αλκιβιάδης, που είχε δημιουργήσει τη φήμη, εκτός του άσωτου και έκλυτου και εκείνου που "δεν είχε ιερό ούτε όσιο" (σύμφωνα με τα κουτσομπολιά της εποχής) κατηγορήθηκε ως ένας εκ των "Ερμοκοπιδών" – όπως έγιναν γνωστοί οι βέβηλοι.

Μάλιστα, 10 ακόμη Αθηναίοι – εκ των οποίων κάμποι ανήκαν στον ευρύτερο κοινωνικό, όχι όμως και πολιτικό, κύκλο του Αλκιβιάδη – κατηγορήθηκαν και καταδικάστηκαν σε θάνατο, ενώ ένας εξ αυτών, κάποιος Πολύστρατος, εκτελέστηκε (οι άλλοι εννιά αυτοεξορίστηκαν για να αποφύγουν την ίδια τύχη).

Όμως ο πανούργος πολιτικός δεν ήταν εύκολο θύμα. Χρησιμοποιώντας την πειθώ και τις διασυνδέσεις του, κατόρθωσε να αναστρέψει το κλίμα και μάλιστα ζήτησε να δικαστεί άμεσα ώστε να καθαρίσει το όνομα του. Αν πήγαινε σε δίκη, κατά πάσα πιθανότητα θα αθωνόταν. Η γοητεία που ασκούσε ο Αλκιβιάδης στην εκκλησία του Δήμου ήταν σχεδόν μεταφυσική και για να "επιβιώσει" μια κατηγορία της θεμελιώδους αγόρευσης του μπροστά στους Αθηναίους θα έπρεπε να είναι θεμελιωμένη σε αντράνταχτα στοιχεία

Αυτή, βεβαίως, δεν ήταν. Έτσι, οι κατηγοροί πέτυχαν να αναβάλλουν την λήψη απόφασης, προφασιζόμενοι ότι δεν θα ήταν καλό ενώ γίνονται οι ετοιμασίες για τη μεγαλύτερη υπερπόντια εκστρατεία που είχαν αναλάβει ποτέ οι Αθηναίοι, να γίνει μια δίκη που θα δημιουργούσε προβλήματα συνοχής του Δήμου. Η δίκη αναβλήθηκε για μετά την επιστροφή του εκστρατευτικού σώματος, το οποίο αναχώρησε μέσα σε μία παλλαϊκή γιορτή, που όμοια της δεν είχε ξαναδεί η Αθήνα. Ο Θουκυδίδης, ο μεγάλος αρχαίος ιστορικός που ασχολήθηκε με τον Πελοποννησιακό πόλεμο, άφησε μια ιδιαίτερα εντυπωσιακή περιγραφή της αναχώρησης του εκστρατευτικού σώματος. Η ελπίδα ότι αυτή η εκστρατεία θα καθιστούσε την Αθήνα μια πραγματική υπερδύναμη, ήταν διάχυτη μεταξύ των Αθηναίων, που με ανάμικτα δάκρυα χαράς – για την προοπτική του μεγαλείου – και θλίψης – μπροστά στο ενδεχόμενο να χάσουν δικούς τους ανθρώπους που μετείχαν στο σώμα – αποχαιρέτησαν την επιβλητική αρμάδα.

Ο στόλος, όπως είχε προγραμματιστεί, κατέληξε στην Κέρκυρα, επίσης μέλος της αθηναϊκής συμμαχίας, απ' όπου παρέλαβαν ακόμη 34 τριήρεις και όλοι μαζί αναχώρησαν για την Σικελία. Έστω και με εμπόδια, η ισχυρή αθηναϊκή δύναμη ξεκίνησε, όμως ήδη είχαν τεθεί σε κίνηση οι δυνάμεις εκείνες που θα οδηγούσαν την λαμπρή δύναμη της Αθήνας στον όλεθρο – όπως και τις ελπίδες των Αθηναίων για κοσμοκρατορία …

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ

Ο αθηναϊκός στόλος έφθασε σύντομα στις ακτές της Κάτω Ιταλίας και προσπάθησε να προσεγγίσει κάποιες από τις ελληνικές πόλεις που διέθεταν λιμάνι, για να ανεφοδιαστεί, εισπράττοντας όμως την άρνηση τόσο στον Τάραντα όσο και στους Επιζεφύριους Λοκρούς – ήταν άλλωστε δωρικές αποικίες και ως εκ τούτου αρνητικά διακείμενες προς τους Αθηναίους.

Δε συνέβαινε το ίδιο και στο Ρήγιο, όπου οι Αθηναίοι βρήκαν ασφαλές λιμάνι και έναν χώρο όπου θα μπορούσαν να στρατοπεδεύσουν και να αποφασίσουν την πορεία δράσης τους.

Οι τρεις αρχηγοί του στρατεύματος είχαν τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις, τις οποίες μας παραδίδει ο Θουκυδίδης, ως προς το πώς θα προχωρούσαν στη συνέχεια της εκστρατείας. Ο μετριοπαθής Νικίας, που ελάχιστη πίστη διατηρούσε στην αναγκαιότητα αυτής της εκστρατείας, υποστήριζε μια τακτική αναμονής, με κινήσεις στο διπλωματικό πεδίο ώστε να γίνουν πραγματικότητα οι δύο "στόχοι" της εκστρατείας, δηλαδή η κατάπαυση της διαμάχης μεταξύ Έγεστας και Σελινούντα και η επαναφορά των δημοκρατικών Λεοντίνων στην πόλη τους. Στη συνέχεια και αφού οι Αθηναίοι θα ισχυροποιούσαν το δίκτυο των συμμαχιών τους στην Σικελία, θα μπορούσαν να αποχωρήσουν, έχοντας προτιότερα κάνει μία επίδειξη δύναμης προς τους Έλληνες της Κ.Ιταλίας. Το σχέδιο του Νικία δεν προέβλεπε στρατιωτική εμπλοκή των Αθηναίων, αλλά απλά διπλωματικές κινήσεις, οπότε και τα οφέλη που θα ήταν δυνατό να αποκομίσει η Αθήνα ήταν πενιχρά – στην καλύτερη περίπτωση, μια εξασφαλισμένη συμμαχία με αποσπόμενες από τις πόλεις του νησιού.

Ο Λάμαχος, που πίστευε αντίθετα με το Νικία στην σκοπιμότητα της εκστρατείας, ήταν υπέρ μιας άμεσης, κεραυνοβόλας τακτικής: θεωρούσε ότι η μόνη δύναμη που θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο στην επέκταση της αθηναϊκής ισχύος στη Σικελία ήταν οι Συρακούσες, οπότε πρότεινε την άμεση επίθεση ενάντια στην πόλη. Πίστευε ότι εφόσον οι Συρακούσες ηττούντο και συνθηκολογούσαν, η κατάκτηση της Σικελίας θα ήταν στη συνέχεια απλή υπόθεση. Παρότι μια άμεση επίθεση με τις σχετικά μικρές δυνάμεις που διέθετε το σώμα (ούτε 6.500 μαχητές) στις Συρακούσες, μοιάζει εκ πρώτης όψεως ιδιαίτερα παρακινδυνευμένη, το σχέδιο του Λάμαχου λάμβανε υπόψη τις αναφορές των δημοκρατικών Συρακουσίων, τους οποίους είχαν προσεγγίσει φυσικά οι Αθηναίοι, που τόνιζαν ότι η άμυνα της πόλης είναι ασθενής και μια ταχύτατη στρατιωτική επέμβαση των Αθηναίων θα είχε μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας.

Αντίθετα με το σχέδιο του Νικία, η προσέγγιση του Λάμαχου ήταν καθαρά στρατιωτική και ενείχε την προοπτική πλήρους επικράτησης στο νησί. Ωστόσο ήταν αρκετά ριψοκίνδυνο, αφού από τη μια δεν υπήρχαν εγγυήσεις επιτυχίας της κεραυνοβόλας επίθεσης κατά των Συρακουσών και από την άλλη υπήρχε ο αστάθμητος παράγοντας των ουδέτερων πόλεων του νησιού, που μπροστά στην απρόκλητη επίθεση των Αθηναίων ενδέχεται να σχημάτιζαν ένα ενιαίο αντι-αθηναϊκό μέτωπο.

Ο Αλκιβιάδης, ως συνήθως οπαδός των περίπλοκων συνδυασμένων ενεργειών πολιτικής-στρατιωτικής ισχύος, πρότεινε ένα διαφορετικό σχέδιο. Αντιμέτωπος εξ αρχής τις Συρακούσες και το Σελινούντα ως τις μοναδικές δυνάμεις αντιπάλους των Αθηναίων, που θα έπρεπε να εξουδετερωθούν με ένα συνδυασμό διπλωματικών και στρατιωτικών μέσων. Ο Αλκιβιάδης πόνταρε προφανώς στην αθηναϊκή

ισχύ, αλλά και παράλληλα στην δική του ευγλωττία, διπλωματικότητα και προσωπική του γοητεία για να πετύχει προσεταιρισμό των κυριότερων ελληνικών πόλεων της Σικελίας, στις οποίες θα εμφανιζόταν ως "σωτήρας" από τις επιβουλές των Συρακουσίων (οι οποίοι, όντως, είχαν κατά καιρούς προσπαθήσει να επιβάλλουν τη θέληση τους επί των υπολοίπων Σικελών και θα το επαναλάμβαναν, με περισσότερη μάλιστα επιτυχία, στο μέλλον).

Το σχέδιο του Αλκιβιάδη προέβλεπε την προσεκτική κίνηση του εκστρατευτικού σώματος μέχρι τη Μεσσήνη, την οποία θα προσεγγίζονταν και θα τη χρησιμοποιούσαν ως βάση επιχειρήσεων και εν συνεχεία μια εκστρατεία προπαγάνδας και διπλωματίας, με στόχο την απομόνωση Συρακουσών και Σελινούντα. Αφού θα επιτυγχάνετο αυτό, το μόνο που θα έμενε θα ήταν μία σύντομη πολεμική επιχείρηση που θα γονάτιζε τις δύο πόλεις και θα καθιστούσε την Αθήνα κυρίαρχο στην μεγάλη νήσο. Ήταν ένα ευφυές σχέδιο, χαρακτηριστικό του τρόπου σκέψης του Αλκιβιάδη, το οποίο τέθηκε σε εφαρμογή με επιτυχία, παρότι αρχικά η αποτυχία προσεταιρισμού της Μεσσήνης έδειχνε να το θέτει σε κίνδυνο. Όμως στη συνέχεια οι δημοκρατικοί Λεοντίνοι επανεγκαταστάθηκαν στην πόλη τους, η πόλη Νάξος δέχτηκε να περάσει στο αθηναϊκό στρατόπεδο, όπως και η Κατάνη. Ο κλοιός έσφιγγε γύρω από τις Συρακούσες, καθώς ο Αλκιβιάδης χρησιμοποιούσε τη διπλωματική του ικανότητα από τη μια και την ισχύ των αθηναϊκών όπλων από την άλλη, στην προαιώνια τακτική του μαστιγίου και του καρότου, για να ολοκληρώσει την απομόνωση της μόνης πόλης που ήταν δυνατό να απειλήσει τα αθηναϊκά σχέδια. Όμως δεν έμελλε να γίνει ο κατακτητής της Σικελίας ο φιλόδοξος γιος του Κλεινία, αφού την ίδια ώρα οι αντίπαλοι του στην Αθήνα απεργάζονταν τρόπους εξόντωσής του.

ΤΟ ΜΟΙΡΑΙΟ ΛΑΘΟΣ

Από την επομένη κιόλας της αναχώρησης του εκστρατευτικού σώματος, στην Αθήνα άρχισαν ξανά οι ζυμώσεις για το ζήτημα των Ερμοκοπιδών. Αν και οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι επρόκειτο για μια προσπάθεια των Αθηναίων ολιγαρχικών να υπονομεύσουν την εκστρατεία και τον ίδιο τον Αλκιβιάδη, αρχικά απέτυχαν – οι περισσότεροι από τους 28 που στη συνέχεια συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν ήταν ολιγαρχικοί! Οστόσο παράλληλα με την υπόθεση των Ερμοκοπιδών, και μια άλλη άρχισε να απασχολεί το Δήμο. Καθώς φαίνεται, κάποιοι πολιτικοί αντίπαλοι του Αλκιβιάδη από την παράταξη των Δημοκρατικών, βρήκαν εν τη απουσία του την ευκαιρία να τον διαβάλλουν. Κατηγορήθηκε ότι μαζί με κάποιους φίλους του, μετείχε σε παρωδία των Ελευσινίων Μυστηρίων, μια κατηγορία εξίσου σοβαρή και βαριά στα μάτια των Αθηναίων με εκείνη του βεβηλωτή των ερμαϊκών στηλών.

Ο Αλκιβιάδης, βεβαίως, κάθε άλλο παρά άγγελος ήταν: ένας από τους πλέον ασύστολους και αμετροεπείς Αθηναίους όλων των εποχών, άμετρα φιλόδοξος, ακόλαστος σε βαθμό που σόκαρε ακόμη και τους προοδευτικότερους Αθηναίους, οπωσδήποτε δεν αποτελούσε πρότυπο μετρημένου ανθρώπου. Οστόσο αυτή η θυελλώδης πλευρά της προσωπικότητάς του σαφώς και γοήτευε μια μερίδα των Αθηναίων, που στο "αγαπημένο τους παιδί" συγχωρούσαν σχεδόν τα πάντα. Σχεδόν. Όμως η παρωδία των Ελευσινίων Μυστηρίων ήταν κάτι παραπάνω από αυτό που μπορούσαν να ανεχθούν και σα να μην έφθανε αυτό οι εσωκομματικοί του αντίπαλοι έκαναν ότι μπορούσαν για να τον διαβάλλουν στον Δήμο, προτάσσοντας τις φιλοδοξίες του, τις οποίες παρουσίαζαν ως κίνδυνο για το δημοκρατικό καθεστώς.

Πριν ακόμη εκδοθεί από την Εκκλησία του Δήμου η εντολή ανάκλησης του Αλκιβιάδη, η απόφαση ενοχής του είχε επί της ουσίας ληφθεί. Όταν αναχώρησε η Σαλαμινία, το ιερό πλοίο της Αθήνας, για τη Σικελία, δεν ήταν για να φέρει τον Αλκιβιάδη για να δικαστεί – ήταν για να τον φέρει σε σίγουρο θάνατο.

Ο πανούργος πολιτικός το αντιλήφθηκε αυτό μόλις έφθασε η Σαλαμινία στην Κατάνη με εντολές να επιβιβάσει τον Αλκιβιάδη και μερικούς ακόμη από τους συμμετέχοντες στην εκστρατεία – όλοι προσωπικοί φίλοι του και κατηγορούμενοι ως "ιερόσυλοι". Ο Αλκιβιάδης δεν είχε άλλη επιλογή πέρα από το να ακολουθήσει, επιβιβαζόμενος μαζί με τους υπόλοιπους κατηγορούμενους σε μία τριήρη. Δεν σκόπευε όμως να επιστρέψει στην Αθήνα, όπου γνώριζε ότι τον περίμενε βέβαιος θάνατος. Στους Θούριους βρήκε την ευκαιρία και μαζί με τους υπόλοιπους κατηγορούμενους απέδρασε.

Μετά από σύντομη περιπέτεια και αφού πέρασε από την Ηλεία, ο Αλκιβιάδης δεν δίστασε να αλλάξει στρατόπεδο: κατέφυγε στη Σπάρτη, την πόλη το χαμό της οποίας απεργαζόταν με κάθε μέσο και προσπαθούσε να πετύχει με τις άοκνες προσπάθειες του τα τελευταία χρόνια. Η μεταφορά της πίστης του Αλκιβιάδη στη Σπάρτη, ήταν το γεγονός που σφράγισε όχι μόνο τη μοίρα του εκστρατευτικού σώματος στη Σικελία, αλλά και την ίδια την τύχη της Αθήνας.

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΚΑΚΙΕΡΑ

Οι Αθηναίοι, παρά την απουσία του Αλκιβιάδη, συνέχισαν με την εφαρμογή του σχεδίου του. Η τυπική πλευρά της εκστρατείας, η παροχή δηλαδή βοήθειας στους Εγεστέους, προχωρούσε κανονικά, αφού οι Αθηναίοι προχώρησαν στην κατάληψη της πολίχνης Ύκαρα, που είχε πληθυσμό γηγενών Σικελών, την οποία και παρέδωσαν στους Εγεσταίους, εξανδραποδίζοντας τους κατοίκους της.

Στη συνέχεια προσπάθησαν να καταλάβουν την Ύβλα, προσπάθεια στην οποία απέτυχαν, ενώ οι Συρακούσιοι είχαν αρχίσει να αντιλαμβάνονται επακριβώς το μέγεθος της απειλής και προσάρμοζαν ανάλογα τις κινήσεις τους.

Σύντομα είχαν ετοιμαστεί για να συγκρουστούν για πρώτη φορά με τους Αθηναίους στο πεδίο της μάχης. Οι Συρακούσιοι, σε μία ιδιαίτερα τολμηρή κίνηση, προχώρησαν με πανστρατιά ενάντια στην Κατάνη και στο στρατόπεδο των Αθηναίων. Οι τελευταίοι, έχοντας εξαιρετικό δίκτυο πληροφοριών, αντιλήφθηκαν την κίνηση των Συρακουσίων και επιχείρησαν να τους αιφνιδιάσουν, μεταφερόμενοι δια θαλάσσης προς τις Συρακούσες. Όμως και οι Συρακούσιοι αντιλήφθηκαν την κίνηση των Αθηναίων και ξεκίνησαν μία ταχύτατη πορεία προς την πόλη τους. Το εξαιρετικό ελαφρύ ιππικό των Συρακουσών κινήθηκε ταχύτατα και πρόλαβε τους Αθηναίους ενώ προετοιμάζονταν και ουσιαστικά έσωσε τις Συρακούσες, αφού απασχόλησε τους αντιπάλους έως ότου φθάσει και το πεζοπόρο στράτευμα.

Όταν οι Συρακούσιοι έφθασαν, παρατάχθηκαν άμεσα για μάχη και συγκρούστηκαν με τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους. Αν και οι Συρακούσιοι (μαζί με τους Σελινούντιους συμμάχους τους) είχαν σαφή αριθμητική υπεροχή, οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοι τους ήταν σαφώς πιο έμπειροι πολεμιστές και

καλύτερα διοικούμενοι. Έτσι μετά από σκληρή μάχη, οι Συρακούσιοι αποχώρησαν ηττημένοι, αφήνοντας στο πεδίο της μάχης 260 νεκρούς, έναντι μόλις 50 των Αθηναίων. Οι Συρακούσιοι σώθηκαν από πανωλεθρία λόγω της ύπαρξης του ισχυρού ιππικού τους (1.200 ιππείς) το οποίο εμπόδιζε τους Αθηναίους να καταδιώξουν τους ηττημένους οπλίτες.

Οι Συρακούσιοι κατέφυγαν πίσω από τα τείχη της πόλης τους και ετοιμάστηκαν για πολιορκία, η οποία σύντομα λύθηκε αφού ο ερχομός του χειμώνα επέβαλλε παύση των πολεμικών επιχειρήσεων. Οι Αθηναίοι υποχώρησαν στην Κατάνη και ετοιμάστηκαν να επαναλάβουν τις επιχειρήσεις την Άνοιξη.

ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Οι Συρακούσιοι δεν άφησαν το χρόνο που μεσολάβησε αναξιοποίητο. Με την καθοδήγηση του νέου ισχυρού άνδρα της πόλης, του Ερμοκράτη, προχώρησαν στην ενίσχυση των οχυρώσεων τις πόλεις και σε διπλωματικές και στρατιωτικές προετοιμασίες. Άφησαν όμως ανοχύρωτη μία θέση με τεράστια στρατηγική σημασία, το ύψωμα και οροπέδιο των Επιπολών, το οποίο έβαλαν ως στόχο οι Αθηναίοι με το που ήλθαν ξανά στις Συρακούσες, το Μάιο του 414 π.Χ.

Οι Συρακούσιοι προστάθηκαν να απωθήσουν τους Αθηναίους, ωστόσο απωθήθηκαν χάνοντας τη μισή από τη δύναμη (600 άνδρες) που είχαν στείλει στις Επιπολές. Οι Αθηναίοι είχαν ήδη ενισχυθεί με περισσότερους άνδρες, κυρίως ιππικό τόσο από την Αθήνα όσο και από τη συμμαχική Έγεστα και από άλλες περιοχές της Σικελίας σε μία προσπάθεια να αντισταθμίσουν το αποφασιστικό πλεονέκτημα των Συρακούσιων στον τομέα αυτό.

Αμέσως μετά την κατάληψη του οροπεδίου, οι Αθηναίοι δημιούργησαν ένα μικρό οχυρό και εγκατέστησαν ευάριθμη φρουρά, ενώ ξεκίνησαν τη δημιουργία της δικής τους οχύρωσης. Ήταν αποφασισμένοι αυτή τη φορά να καταβάλλουν την αντίσταση των Συρακουσίων. Με την δημιουργία ενός δικού τους τείχους, οι Αθηναίοι απειλούσαν να αποκλείσουν πλήρως τις Συρακούσες, κάτι που αντιλήφθηκαν οι πολιορκημένοι που ξεκίνησαν να κατασκευάζουν ένα αντεπίχεισμα κάθετα στο αθηναϊκό τείχος. Επίσης, χρησιμοποίησαν το ιππικό τους για να παρενοχλούν τους Αθηναίους. Οι τελευταίοι με μία αστραπιαία επιχείρηση κατόρθωσαν να καταλάβουν και να καταστρέψουν το αντεπίχεισμα. Οι Συρακούσιοι δεν πτοήθηκαν και άρχισαν να δημιουργούν νέο, ωστόσο οι Αθηναίοι επιτέθηκαν ξανά και το κατέστρεψαν εκ νέου. Ωστόσο στην σφοδρότατη μάχη για τον έλεγχο του νέου αντεπίχειματος, οι Αθηναίοι υπέστησαν μία απώλεια που δεν ήταν δυνατό να αναπληρωθεί: ο ικανότατος στρατηγός Λάμαχος σκοτώθηκε πολεμώντας στην πρώτη γραμμή, αφήνοντας το Νικία επικεφαλής του εκστρατευτικού σώματος. Ο Λάμαχος μπορεί να μην ήταν Αλκιβιάδης όσον αφορά στα διπλωματικά προσόντα, αλλά ήταν έμπειρος, δοκιμασμένος και ικανός στρατιωτικός. Η αποφασιστικότητα του θα έλειπε από τους Αθηναίους στη συνέχεια, όταν ο Νικίας θα έκανε το ένα λάθος μετά το άλλο. Όμως τη στιγμή αυτή, οι Αθηναίοι είχαν τον έλεγχο. Οι Συρακούσιοι είχαν αρχίσει να αποθαρρύνονται, βλέποντας τις προσπάθειες τους να αποτυγχάνουν και οι πόλεις της Σικελίας, όπως προβλέψει ο Αλκιβιάδης, άρχισαν να συρρέουν μαζικά στο στρατόπεδο των Αθηναίων, διαβλέποντας ότι οι Συρακούσες βρίσκονται στα πρόθυρα συνθηκολόγησης. Άλλωστε αυτή ήταν η τάση και στο εσωτερικό των Συρακουσών, όπου αριστοκρατικός Ερμοκράτης απομακρύνθηκε από την στρατηγία για να αναλάβουν μέλη της δημοκρατικής παράταξης, που επιδίωκαν μια συνεννόηση με τους Αθηναίους ώστε να πετύχουν μια ευνοϊκή συνθήκη.

Κι ενώ όλα έδειχναν να βαίνουν καλώς για τους Αθηναίους και το εκστρατευτικό σώμα προσέγγιζε το στόχο του, ο Αλκιβιάδης αποφάσισε να ρίξει το βάρος ενάντια στους αχάριστους συμπατριώτες του.

ΕΡΧΕΤΑΙ Ο ΓΥΛΙΠΠΟΣ

Ο Αλκιβιάδης που είχε καταφύγει στην Σπάρτη, περνούσε το χρόνο του μηχανευόμενος τρόπους για να εκδικηθεί τους συμπατριώτες του και ίσως να καταστήσει εαυτόν ξανά απαραίτητο στην Αθήνα ώστε να επανέλθει στην πόλη του.

Στα πλαίσια αυτά, έδωσε στους Σπαρτιάτες δύο συμβουλές, οι οποίες αποδείχτηκαν εξαιρετικά αποδοτικές. Η πρώτη ήταν να προχωρήσουν στην δημιουργία μιας βάσης του σπαρτιατικού στρατού στην Αττική και συγκεκριμένα στη Δεκέλεια, ώστε να σφίξει ο κλοιός γύρω από την Αθήνα και να αποκτήσουν οι συμπατριώτες του ένα μόνιμο "αγκάθι στο πλευρό της".

Η δεύτερη πρόταση ήταν ακόμη καθοριστικότερη: να αποστείλουν οι Σπαρτιάτες εκστρατευτικό σώμα στην Σικελία, ώστε να ενισχύσουν τους (επίσης Δωριείς) Συρακούσιους.

Οι Σπαρτιάτες άκουσαν και τις δύο συμβουλές. Προχώρησαν άμεσα στην κατάληψη και οχύρωση της Δεκέλειας και την εγκατάσταση ισχυρής φρουράς. Και απέστειλαν τον ικανότατο στρατηγό τους Γύλιππο στη Σικελία, με ισχνές δυνάμεις (δώδεκα τριήρεις, δηλαδή περίπου 2.600 άνδρες μαζί με τους κωπηλάτες και τα πληρώματα).

Αν και οι δυνάμεις του ήταν μικρές, ο Γύλιππος ήταν ικανότατος ηγέτης και με την άφιξη του στη Σικελία άρχισε να δημιουργεί τις βάσεις για έναν αντι-αθηναϊκό συνασπισμό, προσεταιριζόμενος αρχικά τους Σελινούντιους και τους κατοίκους της Ιμέρας, καθώς και ιθαγενείς Σικελούς.

Οι Συρακούσιοι έμαθαν για την άφιξη ενισχύσεων από την Πελοπόννησο και αναθάρρησαν, σε ένα χρονικό σημείο που ήταν έτοιμοι να συνθηκολογήσουν. Ο Νικίας είχε ακόμη την ευκαιρία να εκβιάσει την θετική έκβαση του πολέμου υπέρ του, αλλά αδράνησε ανεξήγητα, καθυστερώντας μέχρι που είδε τον Γύλιππο επικεφαλής περίπου 3.000 ανδρών να φθάνει στις Επιπολές και να ενώνεται με τους Συρακούσιους που έκαναν έξοδο από την πολιορκημένη πόλη τους. Η κατάσταση πλέον είχε αρχίσει να αντιστρέφεται και ο Γύλιππος είχε και την πρώτη του απτή επιτυχία, καταλαμβάνοντας το φρούριο του Λάβδαλου, το οποίο είχαν δημιουργήσει οι Αθηναίοι στις Επιπολές.

Οι Αθηναίοι διέκοψαν την αδράνεια τους οχυρώνοντας το Πλημμύριο, που βρίσκεται στο νότιο άκρο του μεγάλου λιμένα των Συρακουσών. Όμως πλέον η εξέλιξη δεν άφηνε περιθώρια για ιδιαίτερη αισιοδοξία: οι πολιορκημένοι ενισχύονταν συνεχώς (λίγες μέρες μετά την άφιξη του Γύλιππου έφθασαν άλλες 12 τριήρεις από δωρικές πόλεις της κυρίως Ελλάδας), διέθεταν έναν έμπειρο και ικανό ηγέτη και είχαν αποκτήσει την πρωτοβουλία των κινήσεων. Ο χρόνος πλέον μετρούσε αντίστροφα για τους Αθηναίους.

Η εκστρατεία των Αθηναίων ενάντια στους Συρακούσιους είχε μετατραπεί πλέον σε μία ολοκληρωτική σύγκρουση του αθηναϊκού συνασπισμού με τον λακωνικό και ο Νικίας αντιλαμβανόμενος ότι έχει εμπλακεί σε κάτι που ξεπερνούσε τις δυνατότητες του, βγήκε από το λήθαργο και αποφάσισε να ζητήσει ενισχύσεις από την Αθήνα. Η πρόταση του προς την Εκκλησία του Δήμου ήταν είτε να εγκαταλειφθεί η εκστρατεία, είτε να σταλούν ενισχύσεις ικανές να αλλάξουν εκ νέου την ισορροπία των δυνάμεων που είχε ανατραπεί σε βάρος των Αθηναίων.

Οι Αθηναίοι, συνεπαρμένοι από την προοπτική του μεγαλείου και αρνούμενοι να επιτρέψουν στους Σπαρτιάτες να κερδίσουν μια τόσο μεγάλη νίκη, ψήφισαν υπέρ της αποστολής σημαντικών ενισχύσεων. Άμεσα αναχώρησε ο Ευρευμέδοντας με 10 τριήρεις και αρκετούς οπλίτες, ενώ στη συνέχεια θα τον ακολουθούσε και ο Δημοσθένης με ακόμη περισσότερους άνδρες και εφόδια.

Η Σικελική Εκστρατεία - και αυτό δεν το είχαν ακόμη αντιληφθεί η Αθηναίοι - εξελισσόταν σε μια πυορροούσα πληγή, που απορροφούσε δυσανάλογα μεγάλες δυνάμεις και πόρους. Φυσικά το έπαθλο, η κυριαρχία επί της Σικελίας, ήταν μεγάλο, όμως το τίμημα που καλούνταν να πληρώσουν οι Αθηναίοι ήταν εξίσου μεγάλο.

Φυσικά και οι Σπαρτιάτες δεν παρέμεναν αδρανείς. Κινητοποίησαν τους δικούς τους συμμάχους και οι Κορίνθιοι απέστειλαν μοίρα πλοίων με 1.600 άνδρες που ενίσχυσαν το πολυάριθμο, πλέον, σώμα του Γύλιππου και τους Συρακούσιους.

Με αυτές τις ενισχύσεις και με δεδομένη την αδυναμία της αθηναϊκής ηγεσίας, οι Συρακούσιοι αποφάσισαν να προχωρήσουν σε μία επιθετική ενέργεια, που τους απέφερε ένα μεγάλο έπαθλο: τα τρία οχυρά των Αθηναίων στο Πλημμύριο, τα οποία ήταν γεμάτα με εφόδια και υλικά απαραίτητα για τη συνέχιση της επιθετικής προσπάθειας του εκστρατευτικού σώματος.

Ακόμη χειρότερα, η κατάληψη του Πλημμυρίου επέτρεψε στους Συρακούσιους να εγκλωβίσουν επί της ουσίας τον ισχυρό αθηναϊκό στόλο εντός του Μεγάλου Λιμένα των Συρακουσών, στερώντας από τους Αθηναίους το βασικότερο στρατηγικό τους πλεονέκτημα και δημιουργώντας μία κατάσταση που θα εξωθούσε τους Αθηναίους σε βεβιασμένες κινήσεις.

Τις επόμενες βδομάδες έγιναν ακόμη δύο μικρές συγκρούσεις στις οποίες επικράτησαν οι Συρακούσιοι, δίχως ωστόσο να μεταβληθεί η κατάσταση. Ο Νικίας χρονοτριβούσε μη επιδιώκοντας μια αποφασιστική κίνηση, περιμένοντας το δεύτερο εκστρατευτικό σώμα υπό τον Δημοσθένη, που θα ισχυροποιούσε αποφασιστικά τις δυνάμεις του. Ωστόσο ο Δημοσθένης, που είχε αποπλεύσει από τον Πειραιά τον Απρίλιο του 413 π.Χ., επίσης χρονοτριβούσε καθοδόν, προσπαθώντας να συγκεντρώσει περισσότερους συμμάχους και μισθοφόρους και επιχειρώντας να επαναφέρει κάποιες ακόμη σικελικές και ιταλικές πόλεις στο φιλοαθηναϊκό στρατόπεδο. Ακόμη και με την τακτική κατάσταση να έχει ανατραπεί υπέρ των Συρακουσίων, τίποτε δεν προμήνυε την τρομακτική καταστροφή που έμελλε να πέσει στα κεφάλια των Αθηναίων.

Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΩΡΑ

Καθώς οι Συρακούσιοι πληροφορήθηκαν ότι επίκειται η άφιξη του Δημοσθένη με σημαντικές ενισχύσεις, αποφάσισαν να εκβιάσουν τη νίκη με μία αποφασιστική προσπάθεια, αφού φοβούνταν ότι η υπεροχή που είχαν αποκτήσει κινδύνευε να εξανεμιστεί.

Με μία μοίρα 80 πλοίων από τη θάλασσα και με συντονισμένη επίθεση από ξηράς σε δύο σημεία, ο Γύλιππος προσπάθησε να διασπάσει τις αθηναϊκές γραμμές, ωστόσο δεν τα κατάφερε αφού οι σκληρές συγκρούσεις δεν έφεραν αλλαγή της κατάστασης. Ωστόσο δύο μέρες μετά οι Συρακούσιοι έβγαλαν το στόλο τους στον κόλπο, προκαλώντας τους Αθηναίους σε μάχη. Μετά από αρκετούς ελιγμούς οι Συρακούσιοι αποσύρθηκαν, παρασύροντας και τους Αθηναίους να βγουν από τα πλοία τους. Επρόκειτο όμως για ένα τέχνασμα, το οποίο είχε ως στόχο να πετύχει τους Αθηναίους απροετοίμαστους. Ο στόλος των Συρακουσίων και των συμμάχων τους εμφανίστηκε ξανά μπροστά από τις αθηναϊκές θέσεις και οι Αθηναίοι όπως-όπως επάνδρωσαν τα πλοία και βγήκαν να τους συναντήσουν. Με ορμή οι συντεταγμένοι Συρακούσιοι κατάφεραν να καταικήσουν τα αθηναϊκά πλοία στη ναυμαχία που ακολούθησε, ωστόσο δεν μπόρεσαν να ολοκληρώσουν τη νίκη τους και αναγκάστηκαν να αποσυρθούν, έχοντας πάντως βυθίσει επτά πλοία και χάνοντας μόλις δύο.

Κι ενώ όλα έδειχναν ότι η οριστική ήττα των αθηναϊκών δυνάμεων ήταν θέμα χρόνου, έφθασε ο Δημοσθένης με τις ενισχύσεις του, δηλαδή 73 τριήρεις, περίπου 5.000 οπλίτες καθώς και μισθοφόρους από την Ιταλία, συνολικά πάνω από 20.000 άνδρες (συμπεριλαμβανομένων των πληρωμάτων). Οι Αθηναίοι υπερείχαν πλέον αποφασιστικά σε ξηρά και θάλασσα, αφού διέθεταν περίπου 50.000 άνδρες και 180 τριήρεις και προσπάθησαν, έστω και αργά, να ανακτήσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων, εξαναγκάζοντας τους Συρακούσιους σε παθητική στάση. Ωστόσο και αυτοί η εικόνα αποδείχτηκε απατηλή και η έλλειψη ενός ηγέτη της κλάσης ενός Αλκιβιάδη ή ενός Λάμαχου ήταν ολοφάνερη όταν οι Αθηναίοι προσπάθησαν να επιτεθούν και να ανακαταλάβουν τα οχυρά στις Επιπολές και να καταστρέψουν το τρίτο αντιπείλο που έφτιαχναν οι αντίπαλοι τους.

Η επίθεση έγινε τελικώς τη νύχτα και επικράτησε τρομερή σύγχυση, εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων. Καταρχήν οι Αθηναίοι επιδόθηκαν σε καταδίωξη των αντιπάλων τους, με αποτέλεσμα να χάσουν οποιαδήποτε συνοχή. Ακόμη, καθώς μεταξύ τους βρισκόταν αρκετοί Δωριείς (κυρίως Αργείοι και Κερκυραίοι), ο πολεμικός παιάνας τους ήταν ίδιος με αυτόν των αντιπάλων τους, με αποτέλεσμα στο σκοτάδι να γίνουν πολλές συγκρούσεις μεταξύ Αθηναίων και συμμάχων τους! Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν καθόλη τη διάρκεια της νύχτας και καθώς ξημέρωνε η μέρα, φάνηκε ολοκάθαρα η αποτυχία της προσπάθειας τους: πάνω από 2.000 Αθηναίοι και σύμμαχοι κείτονταν νεκροί στο υψίπεδο. Το ηθικό των Αθηναίων είχε πλέον πέσει στο ναδίρ και η καταστροφή φαινόταν στον ορίζοντα.

ΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟ ΤΕΛΟΣ

Παρότι οι Αθηναίοι πίστεψαν ότι με την άφιξη ικανών ενισχύσεων θα μπορούσαν να ανατρέψουν εκ νέου την τακτική κατάσταση που είχε διαμορφωθεί δυσμενώς για εκείνους, η αποφασιστική στάση των Συρακουσίων και η κακή ηγεσία των Αθηναίων συνέτειναν σε μία ακόμη ήττα, που τους περιόριζε ξανά σε παθητικό ρόλο.

Ο Δημοσθένης είχε την οξύνοια να αντιληφθεί ότι σε αυτήν την περίπτωση, οι αθηναϊκές δυνάμεις έπρεπε άμεσα να απαγκιστρωθούν από την πολιορκία. Εκτός από τους αντιπάλους τους, είχαν να

"πολεμήσουν" και με τις ασθένειες και ιδιαίτερα την ελονοσία που έκανε θραύση μεταξύ των ανδρών του σώματος.

Έφθασε μάλιστα στο σημείο να προτείνει αποχώρηση του σώματος από τη Σικελία, κάτι που απέτρεψε ο Νικίας! Ο γηραιός στρατηγός, ο άνθρωπος που εξαρχής ήταν αντίθετος με την εκστρατεία, σε αυτήν την συγκυρία ήταν πεπεισμένος ότι η ισχύς του σώματος, ιδιαίτερα του ευάριθμου στόλου που διέθετε, ήταν τέτοια που τελικώς θα ανάγκαζε τους Συρακούσιους σε ήττα!

Αν και ο Δημοσθένης επανήλθε με μία πρόταση για αποχώρηση στην Κατάνη, όπου θα μπορούσε να ανεφοδιάζεται κανονικά το εκστρατευτικό σώμα και θα βρισκόταν μακριά από τον κίνδυνο που αντιπροσώπευαν οι δυνάμεις του λακωνικού συνασπισμού, ο Νικίας επέμεινε πεισματικά να παραμείνει ο στρατός εκεί που βρίσκεται.

Με αυτές τις διαφωνίες οι Αθηναίοι έχασαν πολύτιμο χρόνο, κατά τον οποίο οι Συρακούσιοι ενισχύονταν συνεχώς από συμμάχους της Σπάρτης και ετοιμάζονταν για επίθεση. Όταν και ο Νικίας, έστω κι αργά, αντιλήφθηκε ότι απαιτείται η άμεση αποχώρηση της δύναμης, ξεκίνησαν οι προετοιμασίες. Ωστόσο, το σύμπαν συνωμότησε σε βάρος των Αθηναίων: την βραδιά που είχε προγραμματιστεί να ξεκινήσει η αποχώρηση του εκστρατευτικού σώματος, την 27η Αυγούστου, σημειώθηκε έκλειψη σελήνης! Το σημάδι ερμηνεύτηκε ως θεϊκή παρέμβαση και οι Αθηναίοι αποφάσισαν να περιμένουν τις 27 ημέρες που υπέδειξαν οι μάντιες. Όλα πλέον είχαν τελειώσει.

Ο Γύλιππος ετοίμασε το στρατό του και άρχισε μία τακτική επάλληλων εφοδών, ώστε να καταπονήσει τους Αθηναίους και να ανατρέψει την αμυντική τους θέση και να τους καταστήσει ευάλωτους σε ένα δυναμικό χτύπημα.

Οι αλληπάληδες επιθέσεις που διεξήχθησαν στις επόμενες δύο ημέρες δεν είχαν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα, ωστόσο οι Αθηναίοι ένοιωθαν την πίεση να αυξάνεται και τις διεξόδους τους να περιορίζονται σημαντικά.

Στοχεύοντας πλέον στην πλήρη καταστροφή του εκστρατευτικού σώματος, ο Γύλιππος και οι Συρακούσιοι προχώρησαν σε μια εξαιρετικά τολμηρή κίνηση: στον αποκλεισμό του Μεγάλου Λιμένα με μια "αλυσίδα" πλοίων, ένα "ξύλινο τείχος". Εφόσον το ζητούμενο πλέον δεν ήταν απλώς η απομάκρυνση του σώματος - κάτι που θα γινόταν "συν τω χρόνω" ακόμη και αν οι Συρακούσιοι δεν έκαναν τίποτε - αυτή ήταν η ενδεχόμενη τακτική: αν οι Αθηναίοι έχαναν το στόλο τους, τότε δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτε παρά να προσπαθήσουν να κινηθούν από ξηρά, όπου θα ήταν ευάλωτοι στις επιθέσεις των Συρακουσίων.

Οι Αθηναίοι κατάλαβαν ότι τα πράγματα έβαιναν πλέον προς ολοκληρωτική καταστροφή και αποφάσισαν να "τα παίξουν όλα για όλα" σε μία κίνηση απελπισίας: Θα επιχειρούσαν μία μαζική διάσπαση του κλοιού των πλοίων με τις αξιόμαχες τριήρεις που μπορούσαν να επανδρώσουν (περίπου 110). Αν η διάσπαση πετύχαινε, θα μπορούσαν να μαζέψουν και τους υπόλοιπους άνδρες που είχαν μείνει στην ακτή και να αναχωρήσουν προς την ασφάλεια της Κατάνης. Αν αποτύγχανε, θα επιχειρούσαν να αποχωρήσουν δια ξηράς.

Η ναυμαχία που ακολούθησε ήταν τρομερή. Τα πλοία των Αθηναίων, με την δύναμη που έδινε στους άνδρες η απελπισία, προσπάθησαν με μία συντονισμένη προσπάθεια να διασπάσουν τον κλοιό των Συρακουσίων και να βγουν από το λιμάνι. Οι τελευταίοι έχοντας προετοιμαστεί επισταμένως για αυτή τη μεγάλη μάχη, κατόρθωσαν παρότι αρχικά φάνηκε να αντιμετωπίζουν προβλήματα, να υπερισχύσουν μέσα στο στενό χώρο του λιμανιού που δεν επέτρεπε ελιγμούς και περίπλοκες τακτικές όπως αυτές που είχαν συνηθίσει να εφαρμόζουν οι Αθηναίοι.

Με αυτά τα δεδομένα, ο αθηναϊκός στόλος ηττήθηκε και τα πλοία επέστρεψαν στα αγκυροβόλια τους.

Οι Αθηναίοι πλέον ήταν με την πλάτη στον τοίχο. Αν και οι απώλειες από την προσπάθεια διάσπασης του κλοιού ήταν μικρές, οι στρατηγοί αδυνατούσαν να πείσουν τα πληρώματα να μπουν ξανά στα πλοία για να κάνουν άλλη μία έξοδο. Το ηθικό βρισκόταν στον ναδίρ και η μόνη λύση που υπήρχε ήταν να προσπαθήσουν να διαφύγουν από ξηράς.

Όμως και σε αυτήν την περίπτωση οι Αθηναίοι καθυστέρησαν δύο μέρες - σύμφωνα με το Θουκυδίδη εξαιτίας παραπλανητικού τεχνάσματος του Ερμοκράτη. Όταν πλέον αποφάσισαν να αναχωρήσουν, οι Συρακούσιοι είχαν ήδη ετοιμαστεί για να τους υποδεχτούν. Ο Θουκυδίδης περιγράφει με αληθινά σπαρακτικό τρόπο αυτές τις στιγμές της αποχώρησης, όταν οι κατηφείς και απελπισμένοι Αθηναίοι αναχωρούσαν, αφήνοντας πίσω τους εκατοντάδες άρρωστους και τραυματίες τους οποίους δεν μπορούσαν να πάρουν μαζί τους. Οι ικεσίες και οι οίμωγες εκείνων που έμεναν πίσω ακούγονταν μέχρι την πόλη των Συρακουσίων. Ωστόσο και εκείνοι που έφευγαν δεν θα είχαν καλύτερη μοίρα.

Ένα σώμα περίπου 40.000 ανδρών ξεκίνησε με κατεύθυνση δυτική-βορειοδυτική, σε μια προσπάθεια να πέρασουν από τις ορεινές διαβάσεις ώστε στη συνέχεια να κατευθυνθούν βόρεια. Όμως οι Συρακούσιοι είχαν οχυρώσει τις διαβάσεις και με αποσπάσματα ιππέων και ψιλών παρενοχλούσαν συνεχώς τους Αθηναίους. Την τρίτη μέρα πορείας έφθασαν σε μία οχυρή θέση, το Ακραίον Λέπας. Εκεί διαπίστωσαν ότι η μοναδική διάβαση είχε οχυρωθεί εξαιρετικά αποτελεσματικά από μερικές εκατοντάδες Συρακούσιους οπλίτες και ψιλούς, που είχαν ανεγείρει και τείχος. Η διάβαση, λόγω της στενωπού και της αντίστασης των Συρακουσίων, ήταν αδύνατη και οι Αθηναίοι πήραν ξανά το δρομο του γυρισμού για το στρατόπεδο τους. Εκεί όμως, στα πεδινά, το ιππικό των Συρακουσίων ήταν απόλυτα κυρίαρχο και συνέχισε να παρενοχλούν τους Αθηναίους.

Οι Αθηναίοι προσπάθησαν σε μία τελευταία απέλπιδα προσπάθεια να φθάσουν σε μία ασφαλή τοποθεσία, να απαγκιστρωθούν με κατεύθυνση προς τα Νότια. Αφού παραπλάνησαν τους Συρακούσιους ανάβοντας πολυάριθμες φωτιές στον χώρο όπου είχαν στρατοπεδεύσει, οι Αθηναίοι αναχώρησαν σε δύο σώματα, το πρώτο με αρχηγό το Νικία και το δεύτερο με επικεφαλής το Δημοσθένη.

Οι Συρακούσιοι αντιλήφθηκαν την αποχώρηση των Αθηναίων το πρωί και ξεκίνησαν μια απηνή καταδίωξη. Σύντομα κατόρθωσαν να έλθουν σε επαφή με το τμήμα που οδηγούσε ο Δημοσθένης, το οποίο περικύκλωσαν και υπέβαλλαν σε βροχή από ακόντια και βέλη για μια ολόκληρη μέρα. Η μάχη άναψε για τα καλά και οι Αθηναίοι υπέστησαν τρομακτικές απώλειες, πριν καταλάβουν ότι βρισκόταν σε τραγικά μειονεκτική θέση. Ο Δημοσθένης προτίμησε να παραδοθεί, ζητώντας εγγυήσεις για τη ζωή των Αθηναίων που απέμειναν. Μαζί με 6.000 περίπου άνδρες που παρέμειναν ζωντανοί, παραδόθηκε στους Συρακούσιους και τους συμμάχους τους.

Απέμεινε πλέον μόνο το τμήμα υπό το Νικία, το οποίο πρόλαβαν οι Συρακούσιοι και ζήτησαν την παράδοση του. Ο Νικίας προσπάθησε να παραδοθεί εξασφαλίζοντας την ασφαλή αποχώρηση των ανδρών του, αλλά πλέον ήταν πολύ αργά για κάτι τέτοιο. Οι Συρακούσιοι απέρριψαν τις προτάσεις και

άρχισαν να επιτίθενται με σφοδρότητα, προκαλώντας τεράστιες απώλειες στους αδύναμους και εξαντλημένους Αθηναίους και τους συμμάχους. Το εκστρατευτικό σώμα κινήθηκε με δυσκολία και έφθασε στον ποταμό Ασσίναρο, όπου οι εξαντλημένοι και διψασμένοι Αθηναίοι δέχτηκαν την έφοδο του συνόλου του στρατού των Συρακουσίων.

Ήταν η 16η Σεπτεμβρίου του 413 π.Χ. όταν τα υπολείμματα της κάποτε περήφανης αθηναϊκής στρατιάς παραδόθηκαν, μετά από πολύωρη σφαγή, στους Συρακούσιους. Από τους Αθηναίους που είχαν ξεκινήσει την εκστρατεία, περίπου 7.000 είχαν πέσει ζωντανοί στα χέρια των αντιπάλων τους, ενώ ακόμη 15.000 Σύμμαχοι που είχαν συλληφθεί πουλήθηκαν ως δούλοι.

Η τύχη των Αθηναίων ήταν εξίσου φρικτή. Οι δύο εναπομείναντες ηγέτες, ο Δημοσθένης και ο Νικίας, εκτελέστηκαν, παρά την αντίθεση του Γύλιππου και του Ερμοκράτη. Το σύνολο των αιχμάλωτων ανδρών μεταφέρθηκαν στα λατομεία των Επιπολών, όπου εργάστηκαν κυριολεκτικά μέχρι θανάτου στην εξόρυξη μεταλλευμάτων.

Ήταν ένα τραγικό τέλος όχι μόνο στην Σικελική Εκστρατεία αλλά και στις φιλοδοξίες της Αθήνας για κυριαρχία επί του ελληνικού κόσμου.

